

**Modern Türklük
Araştırmaları Dergisi**

Cilt 2, Sayı 1 (Mart 2005)

Mak. #4, ss. 17-51

Telif Hakkı©Ankara Üniversitesi

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller

Özen Yaylagül

ÖZET

ANAHTAR SÖZCÜKLER

ABSTRACT

KEY WORDS

1. Temel Bilgiler

Dil ve düşünce arasındaki ilişki dilbilim, psikoloji ve beyin felsefesindeki son araştırmalarda tartışma odağı olarak yeniden gözden geçirilmiştir. Özellikle kognitif bilim alanında çocuğun mental kapasitelerinin gelişimiyle dilbilim ve daha geniş kavramsal kalıtım arasındaki ilişkiler üzerinde duran kuramsal (theoretical) ve deneysel çalışmalar yapılmıştır.

Dil, insanların sahip olduğu kavramayla ilgili en karmaşık becerilerden biri olduğu gibi insanı hayvandan ayıran en önemli farklardan da biridir. Bu yüzden dilin insan zihni hakkında ipucu vermesi şaşırtıcı değildir ve insanın düşünce sistemiyle zekâsını incelerken dilden yararlanırız. Dilin düşüncenin kendisi olduğunu belirtenler de vardır. Sapir'e göre (1921), dille düşünce birbirini etkiler. Dil, düşünceyi ifade etmede kullanıldığı gibi aynı zamanda onu biçimler de. Dilin yapısı, onu konuşanların çevreyi anlamalarında da etkilidir.

Mental fiiller anlambilim temelinde incelenmiştir. Anlambilimin seçkin bir tanımı İşaret Bilimi (Semiotics) tarafından yapılmıştır. 1940'larda Danimarkalı dil bilimci Louis Trolle Hjelmslev tarafından kurulan İşaret Bilimin önemli isimlerinden biri olan Amerikalı filozof Charles Peirce (1931), bütün insan bilgisini *i arēt* ("sign") fikrine indirgemiş ve üç tip işaret teşhis etmiştir: *index* (gönderimde bulunduğu nesne veya kavramlarla nedensel bir ilişki taşıyan bir işaret), *ikon* (gönderimde bulunduğu nesne veya kavramlarla benzerlik ilişkisi taşıyan bir işaret) ve *sembl* (gönderimde bulunduğu nesne veya kavramlarla yalnızca geleneksel bir ilişkisi olan bir işaret). Örneğin, bir spor takımının flaması bir sembol, takımın fotoğrafıysa bir ikondur. Hareketler genellikle indeksleri kullanır: kül tablasındaki yanmış kül, odada kısa zaman önce birinin bulunduğu anlamına gelir. Dilde kullandığımız kelimelerin çoğu sembollerdir. Çünkü bir nesneye gönderimde bulunan uzlaşmış işaretlerdir.

Dil hakkında düşünmeye etki eden kuramcılardan Merlin Donald (1991), insan beyninin nasıl geliştiği üzerinde durmuştur. Ona göre, başlangıçta *dayalılgılı düşünme* (episodic thinking) söz konusudur: erken hominidler yalnız olaylar hakkında düşünebilir ve onları hatırlayabilirlerdi. Sonra, onlar nasıl iletişeceklerini öğrendiler, daha sonra nasıl öyküleyeceklerini öğrendiler. Sembolik düşünme sonra geldi.

Anna Wierzbicka (1980), anlambilimin dilde kodlanmış anlamlarla ilgilendiğini ve sözdiziminin anlamın bir parçası olduğunu belirtmiştir. Ona göre, dil yoluyla anlamı iletmede üç araç vardır: kelimeler, gramatikal yapılar ve edimsöz aletleri. Dilbilimi; sözlüksel anlam, gramatikal anlam ve edimsöz anlamına bölünebilir. Anlam, kişinin dünya yorumudur. Özneldir ve sosyal ve kültürel duruma bağlıdır. Bu sebeple, anlambilim, sözlük, gramer ve edimsöz yapısını çevreler.

1976'dan beri kognitif dilbilim alanında çalışan ve kognitif dilbiliminin

kurucularından olan Ronald Langacker (1987), gramerini, cümleler ve gramatikal kurallardan çok görsel olay şemaları olan imaj şemaları üzerine kurmuştur. Langacker'ın üç temel kanısı vardır: Dil doğada semboliktir. Bir dil topluluğu dilbilimsel töreler yaratır. Gramer, konuşmacının dilbilimsel töreler bilgisidir. Bu kuramda, bir tek dilbilimsel ve sesbilimsel birleşen sembolik bir birleşenle tanınır. Bu bakış açısı, sesler yoluyla kavramlar için semboller kurmak demek olan dilin semiolojik işlevini yansıtır. Gramer, anlamsal ve sesbilimsel yapı arasında bu sembolik ilişkilere indirgenir. Langacker'e göre, bir dil, sinirsel etkinlikte yerleşmiş psikolojik bir olgudur. Bir konuşmacının dil bilgisi, tekrarlanan özelliklerin güçlendirilme süreciyle veya hemen hemen aynı şekilde, sinirsel etkinlik örneklerinin bir süreciyle başlatılan bir takım idrak birimlerinde taşınır. Bu sebeple, bu birimler günlük ifadelerde oturtulur ve otomatik olarak konuşmacılar tarafından çalıştırılır: bir birim bir bütündür, bir hiyerarşiyi biçimler. Bir dilbilim kategorisi bir prototip etrafında kümelenen oldukça farklı şemaların bir ağıyla gösterilebilir. Bir gramer ancak böyle birimlerin bir envanteridir.

İfade ve anlam alanları birkaç değişik biçimde sınıflandırılmıştır. Lakoff ve Johnson'a göre (1980), ifade çeşitleri, vücutlarımız (algıyla ilgili motor aygıtlar, mental kapasiteler, duygusal tamamlama, vb.), fiziksel çevremizle etkileşimimiz (dokunaklı, etkileyen objeler; yemek, vb.) ve aynı kültürdeki diğer insanlarla etkileşimimizin (sosyal, politik, ekonomik, dinsel kurumlar yoluyla) ürünüdür. İfade alanları bu anlamda doğaldır. İfadenin bu doğal çeşitleri insan doğasının üretimleridir. Kültürden kültüre geçişle birlikte bunlar evrensel sınıflardır.

Sweetser (1990: 52), en fazla dört temel anlam alanı açıklamıştır: fiziksel, sosyal, mental (duyu), *söz-eylen*(speech-act) alanı. İlk iki alan sık sık sosyofiziksel bir alanda birleşir. İfade alanları, gerçeklik çeşitleri olan anlam alanlarıdır. İmgelerimizi ifade eden dilbilimsel biçimler ya anlamsız bulunarak reddedilir ya da anlamlı bulunarak inanılır. Anlam alanları ne dile ne kültüre bağlıdır, fakat diller ve kültürler onları farklı ölçülerde doldurur. Anlam alanları genellikle insan deneyimiyle oluşturulur; diller, kültürler ve insan imgeleri insanın yaşam deneyimleri üzerine temellidir. Bir alan farklı kültürlerde farklı biçimde doldurulur. Aynı gerçeklik çeşitlerinin bulunması aynı tarz bir yaşamın sürdürüldüğünü düşündürür.

Sözlükteki kelimeler birbirinden farklı olduğu gibi fiil sınıfları da birbirinden farklıdır. Bu farklılığa neden olan etmenlerden biri konuşmacı davranışlarının sözlükselleşmesidir. Konuşmacı davranışlarının iki tipi vardır: öneriyle ilgili davranışlar (örneğin, bilgiyle ilgili, istekle ilgili, emirle ilgili) ve konuşmacının, hitap edilenin hareketleri veya zihinsel durumlarıyla ilgili bilgi sahibi olduğu kasıtlı davranışlar.

Fiiller, insan dilinde ciddi bir rol oynarlar; cümlede bahsedilen varlıkların zorlar ve birbirleriyle ilişkilendirirler. Bu yüzden fiil anlamını kazanma sürecini anlama önemlidir.

Bir fiil, hareket, durum veya şart belirten bir kelimedir. Bir fiil, fiziksel veya mental bir hareketle ilgiliyse hareket fiili diye adlandırılır; özneyi tanımaya veya tanımlamaya yardım eden bir fiil durum veya olma fiili olarak adlandırılabilir. İkinci gruptaki fiiller hareketi göstermez; öznenin olma durumuyla ilgili bilgi verir. Örneğin, *çınmak* fiziksel, *dü ünmek* mental, *i-* olma fiilidir. *Ko mak yürümek tımanmak* gibi hareket fiilleri fiziksel bir hareketi gösterirken, *hayal etmek dü ünmek unmak inanmak be ermek istemek anlamak bilmek karar vermek dü ünüp ta ınmak plânlamak a ınmak* gibi fiiller mental bir hareketi gösterir. Oluş fiilleri bir hareketten çok bir durum veya bir şart ifade eder (Levin 1993).

Fiiller “hareket” fiilleri veya fiziksel veya mental “durum” fiilleri olarak da sınıflandırılır. *Dü ünmek bilmek istemek* fiillerinin yanında *hissetmek i itmek gömek* gibi duyu fiilleri de mental fiiller olarak görülmüştür (bkz. <http://anthro-ets.unlv.edu/announcements/talkingaboutthinking.html>; Wierzbicka 1996).

Duyguları açıklamak için prototip senaryolar kullanılmıştır. Açıklama temel olarak dört parçanın birleşiminden oluşur: (1) duygusal bir formül: X bir şeyi düşündüğü için bir şeyi hissetti; (2) bir prototip senaryosu: bir şey iyi oldu, ben olmasını istedim; (3) bir değerlendirme: bu kişi bunu düşündüğü zaman bu kişi iyi bir şey hisseder; (4) prototip senaryosunda benden farklı bir kişi (x) için senaryonun anlamı: X bunun gibi bir şeyi hissetti, çünkü X bunun gibi bir şeyi düşündü.

Bütün diller “hissetmek” için bir kelimeye sahiptir. Bütün dillerde duygular iyi veya kötü olarak tanımlanabilir ve insanlar gözlenebilir bedensel belirtiler yoluyla duygularını tanımlayabilir.

Düşünme, duyu ve bilme gibi kavrama (cognitive) alanları arasında bir örtüşüklük vardır.

Duyu fiillerini olumlu ve olumsuz duyu fiilleri olarak ayırabiliriz. Olumlu duyu fiilleri söz konusu varlığa duyulan olumlu duyguları ifade ederken, olumsuz duyu fiilleri söz konusu varlığa duyulan olumsuz duyguları ifade eder. Olumlu duyu fiilleri: *sevmek ho lanmak cnur duymak hayranlık tapınma gurulanma övünme de er vermek çekilmek ilgi duymak etkilenmek büyülemek çarpılmak vurulmak yüceltmek tanıla tınmak tapmak bayılmak yakamak yalvamak birine e ilim göstermek saygı duymak saymak birine dü kün dnmek delirmek çldirmek aptalla mak afallamak heveslenmek üzere titrenmek takdir etmek arzulanmak* vb. fiiller iken, olumsuz duyu fiilleri: *nefet etmek sevmemek ho lanmamak i renmek kızmak* vb. fiillerdir.

Dil üzerine yapılan araştırmalar *dü ünmek* ve *hissetmek* fiillerinin anlambilimsel ilkler olduğunu ve en önemli zihinsel fiiller olduğunu göstermiştir. Bu yüzden bunları karşılayacak fiillerin bütün dillerde olması gerektiği düşünülmüştür. Konuyla ilgili görüşler beş bölümde toplanmıştır:

1. Düşünme, hissetme, söyleme, isteme, işitme, görme ve bunlarla ilişkili

kelimeleri anlatan birden fazla kelime olabileceği gibi bu kelimeler çok anlamlı da olabilir (Evans ve Wilkins 2000; Goddard ve Wierzbicka eds. 1994).

2. Bütün diller az ya da çok anlamsal olarak karmaşık (duygular, davranışlar, kipler) kelimelere sahiptir. Bu kelimelerde düşünme, hissetme, isteme, bilme birleşenleri karmaşık kognitif senaryoda birbirine sarılır (Wierzbicka 1999).
3. Bütün diller daha az ya da daha çok oranda VÜCUD'a gönderimle kognitif ifadelerin görünüşünü tanımlayan ifadelere sahiptir. Niteliksel olarak farklı anlamsal stratejiler vücut parça terimlerinin figüratif kullanımlarıyla, bütünüyle dış belirtilerle, duyu terimlerinin kullanımıyla ve bütünüyle içsel imgelerle karıştırılır (Sweetser 1990, Wierzbicka 1999: 294-302).
4. Kognitif alanın daha fazla veya daha az oranda biçim-dizimbilgisel detaylandırılması söz konusu olabilir (Wierzbicka 1992: 398-408, 426-428; Onishi 1997).
5. Kültürler, özel düşünme yollarını ('thinking ways) engelleyen ve cesaretlendiren farklı kültürel senaryolara ('cultural scripts') sahip olabilir (Wierzbicka 1994, Goddard 1997).

Dünyayla ilgili düşüncemizin çoğu düz anlamlıdır ve doğrudan dış gerçeklikle uyuşur. Kognitif dil bilim çalışmalarının sonuçları insan aklının somutlaştırıldığını; düşünme ve muhakeme etmenin büyük ölçüde insan vücuduyla biçimlenmiş metafor ve yaratıcılıkla, hayal gücünün gelişmiş olmasıyla ilgili olduğunu göstermiştir (Lakoff ve Johnson 1999). Akıl ve düşünmeyle ilgili temel metafor AKIL BİR VÜCUTTUR ifadesidir (Sweetser 1990). Dört özel durum vardır:

1. Düşünme hareket etmedir;
2. Düşünme kavramadır;
3. Düşünme nesne kullanmadır;
4. Kazanılan fikirler aşınır (Lakoff ve Johnson 1999) (bkz. <http://anthroets.unlv.edu/announcements/talkingaboutthinking.html>).

Bir akıl kuramı mental durumları (inançlar, istekler, amaçlar, hayaller ve duygular) anlama yeterliliğidir. Bunlar, insanların yaptıkları şeyi niçin yaptıklarıyla ilgili düşünmenin doğal bir yolu olarak görülür.

Kognitif dil bilimindeki son araştırmalar doğal dillerin sözlüksel ve gramatikal yapısının kesinlikle insan kognitif yapısının diğer görünüşleri etrafında döndüğünü göstermiştir. George Lakoff alanlar arasındaki metaforla ilgili tasarımların kognitif sistemimizin ve bundan dolayı da dilbilim sistemimizin ana parçası olduğunu

kanıtlamaya çalışmıştır.

Mental fiiller, dilbilimcilerden çok ruh bilimcilerin inceleme alanı içinde yer almıştır. Bununla birlikte, çocuk dil kazanımı üzerine yapılan çalışmalardan bir çoğu çocukların nesne, olay ve eylemleri gösteren kelimeleri ilk ne zaman öğrenmeye ve kullanmaya başladıklarını incelemeye yöneliktir. Kognitif fiiller olarak bilinen fiillerin kazanımı üzerine yapılan çalışmalar daha azdır. Son zamanlarda daha büyük çocuklarla yetişkinlerin bu kelimeleri nasıl anladıkları üzerine yapılmış araştırmalar da görülmektedir (Astington ve Olson 1990; Schwanenflugel, Fabricius ve Alexander 1994a).

Kognitif fiiller üzerine yapılan çalışmalar önemlidir. Çünkü sözlüksel kazanım kuramları ve nesnelere konu alan çalışmalara dayanan bilgi betimlemesi kognitif fiillerin kazanımı konusunda fikir vermeyebilir (Carey 1982). Fiiller bir çok açıdan isimlerden farklıdır. Örneğin, fiiller onlarla birleştirilen daha ayrıntılı sözdizimsel bilgiye sahiptir. Fiiller bazı düşüncelerle (örneğin, özne, nesne) ilgili bilgiyi gösterir ve roller bu düşüncelerle (örneğin, *etmen* (agent), *etkilenen* (patient), *yer* (location)) taşınır. Bundan başka, fiiller için kategoriler kısmen daha tutarlıdır ve kolayca anlaşılır. Çünkü fiillerle gösterilen mental veya fiziksel dizi nesne veya durumlara bağlı olarak farklı olabilir. Yine kognitif fiilleri çalışmak, kognitif fiillerin kazanımı “zihin kuramının” (“theory of mind”) gelişmesiyle ilgili olduğu için de önemlidir. Kognitif fiiller çocukların zihinsel dünyalarının bütün yönlerini tanımlar. Çocuklar, denetleme, dönüştürme, kurma, düzeltme ve iç mental durumlarının anlamını açıklamak için kognitif fiilleri kullanabilir. Bu sebeple, kognitif fiillerin kazanımını anlamak araştırmacılara zihin gelişimi çalışmalarında ışık tutabilir (Hall ve Booth 1995).

Çocukların farklı kognitif fiilleri anlaması üzerine yapılmış bir çok çalışma vardır (Abbeduto ve Rosenberg 1985; Wellman ve Estes 1987 vb.). Bu çalışmalar çocukların 3 yaşlarında iç durum kelimelerinin bazı tiplerini ayırt etmeye başladıklarını göstermektedir. Booth ve Hall (1995), bu çalışmalarda bazı eksiklikler üzerinde durmuşlardır. Onlara göre bazı kognitif fiillerin birden fazla anlamı vardır. Çokanlamlı fiillerin kazanımını öğrenmek önemlidir.

İdrak fiilleri, bir bilgi boyutuyla kurulur. Bilgi boyutunun bir modeli şudur: İdrak fiilleri, artan kavramsal farklılık ve soyutluğa (belirsizliğe) göre hiyerarşik olarak (bir düzen içinde) kurulur. Hall vd. (1987) iç durum kelimelerinin şu iç oluşumun devamını göstermek için kullandığını ileri sürmüşlerdir: (1) bir olayı sezgisel olarak kaydetmek; (2) bir olayın tanındığını belirlemek; (3) bir olayı olgulara dayanan bir ağ üzerine yerleştirmek; (4) genel kavramlar arasındaki bağlantıları anlamak; (5) sürecin nasıl işlediğini yorumlamak ve (6) olayla ilgili birinin varsayımlarını belirginleştirmek. Bu düzeylere, anılan sıraya göre, algı, tanıma, anımsama, anlama, *ileri idrak* (metacognition) ve değerlendirme olarak bakılmıştır. Bu düzeylerden algı aşamasında, konuşmacı algı işini bildirir. İkinci aşama olan tanıma aşamasında,

konuşmacı bazı kişi veya kavramlarla yakınlığı kabul eder (kavramları tanır). Üçüncü aşama olan anımsama aşamasında, konuşmacı anımsadığı olgulara dayalı bilgiden söz eder. Dördüncü aşama olan anlama aşamasında, konuşmacı kavramsal çatı veya mantıklı düşünme veya muhakemeden söz eder. Beşinci aşama olan *ileri idrak* (metacognition) aşamasında, konuşmacı mental işlerin farkındalığını tartışmaya odaklanır. Altıncı aşama olan değerlendirme aşamasında, konuşmacı durumların gerçekliğiyle ilgili davranış ve inançlardan söz eder (Booth ve Hall 1995: 4).

İdrak fiilleri üzerine yapılan çalışmalar şu sonuçlara götürmüştür: İdrak fiilleri, girdi işlevlerden (bir şeye dikkat etme ve görme gibi) ilerleyen ve anı işlevlere (anımsama gibi) ve çıktı işlevlere (karar verme ve açıklama gibi) “bilgi süreci” (“information processing”) diye adlandırılan bir boyuta dönüşür. İdrak fiilleri, bilgiye dayalı veya kavramsal zorluk yanılmasına göre düzenlenir. Çoğu genç çocuk sık sık *bilmek* fiilini *görmek* veya *yapmak* fiiliyle eşit sayar. Onlara göre birşeyi gören biri otomatik olarak onu bilir. 4 ve 5 yaşındaki çocuklar yalnız öznenin davranışı sonucuna ulaştıklarında *bilmek* ve *sannmak* arasında tam olarak bir ayrım yapabilir. 6 ve 7 yaşındaki çocuklar yalnız gizli nesnelere yerleşimine dair sözel bilgi verildiğinde *bilmek* ve *sannmak* arasında ayrım yapabilir. Daha büyük çocuklar, bilgiyi zihinsel olarak anlatabilir veya ustalıkla yönetebilir. Onlara birşeyi nasıl bildikleri sorulduğunda onlar sık sık şu şekilde cevap verir: “Onu kafamda betimledim.” Çocuklara göre beyin bir çevirmen, değerlendirici ve bilgi kurucusudur (Booth ve Hall 1995: 4).

Normal yetişkin insanlar, diğer insanların yapılabilir davranışlarını inançlar, arzular, niyetler, kuşular, fikirler gibi bazı mental fiiller temelinde açıklar. Son çalışmalar çocukların erken yaşlardan itibaren davranışlar temelinde mental durumlar olarak diğerlerini yorumladığını göstermiştir. 2 yaşında bile rastlantısal ve kasıtlı hareketler arasında ayrım yapabildikleri görülür (Tomasello and Kruger 1992). Çocuklar yaklaşık 3 yaşında gerçek ve mental varlıkları birbirinden ayırmaya başlar (Wellman and Estes 1986).

Papafragou’ya göre (2001), İngilizcede epistemik kip belirteçlerinin (modals) ilk kullanımı, düşünmek gibi mental terimlerin belirmesiyle aynı zamana rastlar. Bu yaş, 3. yılın ikinci yarısıdır. Bu, mental sistemle, bilgi sisteminin açık ilgisinden kaynaklanır. Bretherton ve Beeghly’e göre (1982), çocuklar mental fiilleri 18-20. haftalarda kullanmaya başlarlar. Çocukların aşağı yukarı 2-3 yaşlarında başarılı biçimde ve sıklıkla kullanmaya başladıkları kavramaya ya da idrak etmeye ilişkin mental fiiller *bilmek*, *tahmin etmek*, *dü ünmektir* (Bretherton ve Beeghly 1982; Shatz vd. 1983; Shatz 1984; Wellman ve Bartsch 1994). En sık kullanılan mental fiiller *unutmak*, *hatırlamak*, *bir eye sahipmi gibi yapmak*, *numara yapmak*, *hayal etmek* tarafından izlenen *dü ünmek*, *bilmek*, *anlamak* fiilleridir (Bretherton ve Beeghly 1982; Shatz vd. 1983; Shatz 1984). Duygulanıcı fiillerle istemle ilgili fiiller 5 yaş civarında kullanılmaktadır (Bartsch ve

Wellman 1994). Astington, de Villiers, Peterson ve Siegel *dü ünmek, bilmek, hissetmek* gibi mental fiillerin kullanımıyla birleştirilen gömülmüş cümleleri saran sözdizimsel gelişim için 4 yaşını göstermişlerdir. Bu fiiller bilme, inanma, iddia etme gibi zihinsel durumların gösterimi için gereklidir. Örneğin, *Gelmeyi dü ünüyorum* cümlesi *dü ünmek* mental fiili ve gömülmüş tamamlayıcı bir cümlecikten oluşmuştur. Böyle tamamlayıcı yapılar birinin zihninde betimlenen hayal etme, inanma gibi şeylerle dünyadaki şeyler arasındaki farkları ortaya koyabilir. Böylece mental fiiller ve tamamlayıcı yapıların yönetimi, kısmen, farklı mental fiillerin anlamlarını ayırma yeterliliği, bir çocuğun öyküsel ve açıklayıcı öyküler arasında ayırım yapma ve anlama yeterliliği için çok önemlidir. Bu yeterlilik aynı zamanda çocuğun hata, yanlış inanç, yalan söyleme gibi daha yüksek bilgi kavramlarını anlaması için de çok önemlidir. Bu yapılar sözdizimsel olarak karmaşık yapılardır. Çocuk önce nesnel gerçekliği öğrenir; daha sonra öznel zihinsel gerçekliği öğrenmeye doğru bir gelişim gösterir. Çocuğun bu anlamda ilk öğrendiği mental fiiller yanlış inanış fiilleri olabilir. Çocuk kendi yanlış inanışlarıyla başkalarının yanlış inanışları arasında ayırım yapmaya ve başkalarının yanlış inançlarını anlama yeterliliğine kavuşmaya başlar.

Karmaşık cümlelerde gömülmüş cümle üretme yeterliliğine sahip çocuk, orantılı davranışlar için simgesel yeterliliğe de sahiptir. Bu, çocuğa istek, niyet, inanç, başkalarının kavrayışları, ummak, söz vermek gibi şeyleri tartışma yeterliliği verir. Çocuk söylemek ve düşünmek; istemek ve arzulamak; yalanlamak ve emin olmamak; söz vermek ve tasarlamak gibi bazı üst düzey dilbilimsel/üst düzey zihinsel (metalinguistik/metacognitive) fiil parçaları arasındaki ilişkiyi nasıl anlar sorusu önemlidir. İnsanların dünyayı algılayışı, geçmiş yaşantı ve zihin kapasitelerine bağlı olarak birbirinden farklıdır.

2. Türk Runik Harfli Metinlerdeki Mental Fiiller

Yukarıda, idrak fiillerinin, girdi işlevlerden ilerleyen ve anı işlevlere ve çıktı işlevlere doğru "bilgi süreci" ("information processing") diye adlandırılan bir boyuta dönüştüğü belirtilmişti. Bu temelde, Türk dilinin elde bulunan en eski yazılı belgeleri olan Türk Runik harfli metinlerden elde edilen mental fiiller dört grupta incelenecektir: 1) Duyu fiilleri; 2) Duygu fiilleri; 3) Anı ve usamlama fiilleri; 4) Açıklama fiilleri. Aslında, aynı gruplar altında verilen bu fiiller birbiriyle sıkı ilişki içinde olduklarından bunlar arasında kesin ayırım yapmak zordur.

1) Duyu fiilleri: Bu fiiller, mental etkinliğin gerçekleşmesi için gerekli olan girdilerin toplanması işlerini gösterir. Dolayısıyla *idrak etme sürecinin* (cognitive process) başlatıcılarıdır. "*Temel*" ve *Bile ik* Duyular olmak üzere iki duyu tipi vardır. Temel duyular fizyolojik olarak değişik bölümlerin bir araya gelmesinden oluşmamış olan yalın duyular olup, belli bir alıcı tarafından alınıp belli bir iletici tarafından

merkeze götürülürler. Buna karşılık, edinilmesinde değişik fizyolojik sistemlerin bir arada çalışması söz konusu olan duyular ise, bileşik (kompleks) duyulardır" (Koptagel-İlal 1991: 23). Türk Runik harfli metinlerden tespit edilen temel duyu fiilleri şunlardır: *(ə) (i)d* "işitmek", *ti la* "dinlemek, işitmek için kulak vermek", *tuy-* "duymak", *kär-* "görmek, bakmak; tâbi olmak, bağımlı olmak". Bu fiiller içinde en sık kullanılmış olanı *kär-* fiilidir.

1.1. Kulak duyu organıyla ilişkili duyu fiilleri: Bunlar; *(ə) (i)d*, *ti la* ve *tuy-* fiilleridir. Bunlardan *(ə) (i)d* ve *tuy-*, seslerin, konuşmacının istemi dışında veya konuşmacının özel bir katkısı olmadan kulağa ulaşması eylemini anlatırken, *ti la* fiilinde seslerin alınabilmesi için dinleyicinin istemli bir hareketi söz konusudur. Her üç fiil de, 1., 2. ve 3. kişilerin bilgi süreci için işitsel kayıt işlemi gerçekleştirilmesini anlatır. *ti la*, *(ə) (i)d* ve *tuy-* eylemleri sırasında, dıştan gelen hava dalgaları, kulak zarı, kulak kemikçikleri, endolenf v.d. yoluyla *Coti hürdaine* gelir ve mekanik uyarılmalar buradan elektrik impulsları hâlinde işitme sinirleri yoluyla ve Talamus'taki bir dağıtım istasyonu üzerinden temporal lob korteksine iletilir (Koptagel-İlal 1991: 21). Böylece, işitsel kayıtlar, günün birinde kullanılmak üzere beyinde depolanır.

(ə) (i)d "işitmek" (S²D²): Zarf-fiil ekleri alabilen¹ ve kulakla bir şeyin varlığını algılamak, duymak anlamlarına gelen bu eylem, *ti la* (<*ti la) (T²INGL¹A) "dinlemek, işitmek için kulak vermek"² eylemiyle başlatılmaktadır. Emir 2. teklik kişi çekimiyle tespit edilen *ti la* eylemi isimden türemiş (*ti +la*) bir fiildir. Buradaki *ti* ismi Çince'deki *t'ing* "işitmek, dinlemek" kelimesiyle ilişkilendirilmiştir. Fakat *d* ve art ünlüler bu etimolojiyi zorlaştırır (Clouston 1972: 522). Dil oluşumundaki işlevsel kuramlardan *onomatopetik kurama* dayanarak tabiat taklidi *ti* sesinden kaynaklanan bir isim olarak da düşünülebilir. Türk Runik harfli metinlerde *tuy-* (T¹WY¹) "duymak" fiili de kulak duyu organıyla ilişkili bir fiil olup belirli geçmiş zaman³ ve zarf-fiil⁴ eklerini almış olarak tespit edilmiştir.

- (1) ol s(a)b(i)g (e)s(i)d(i)p sü yorntd(i)m (Ton. 1. taş K 11)
"Bu sözü işitince orduyu sevk ettim."
- (2) ol s(a)bın (e)s(i)d(i)p tün y(ä)mä ud(i)sık(i)m k(ä)lm(ä)z (ä)rti <kün y(ä)mä> ol(u)rs(i)k(i)m k(ä)lm(ä)z (ä)rti (Ton. I. taş D 5)
"Bu sözlerini işitince gece uyuyasım gelmiyordu, (gündüz) oturasım gelmiyordu."

Yukarıda, duyu fiillerinin kognitif sürecin başlatıcıları olduğu belirtilmiştir. (1) ve

¹ *e id-ip* "işitip" (Ton. 1. taş K 11, D 5); *e id-mi te* "işittiğinde" (Tun-Huan IIIa3).

² *k(a)t(i)gd(i) ti la* (KT G 2).

³ *tuy-m(a)d* "duymadı" (Ton. II. taş B 3).

⁴ *tuy-m(a)tn* "duymadan" (IrkB 61); *tuy-(u)p* "duyup" (Şine Usu K 10).

(2). cümleler bunu açıkça göstermektedir. (1). cümlede *e id* "işitmek" eylemini gerçekleştiren kişi, metinsel bilgiye göre Vezir Tonyukuk, bu eylemin gerçekleşmesinden sonra işittiği sözleri beyinde eski bilgi ve deneyimlerine göre değerlendirmekte ve yeni bir eylem için karar verip bu yönde harekete geçmektedir. (2). cümlede de benzer bir durum söz konusudur. Yine konuşmacı *e id* "işitmek" eylemi ardından beyinde benzer bir değerlendirme yapmakta ve bu değerlendirme sonuçları onu huzursuz etmekte; buna bağlı olarak da gece uyuyamayan, gündüz yerinde oturamayan bir insan şeması çizmektedir. Yani, biz (2). cümleyle, konuşmacının, işittiği sözlerin ruhsal etkilerinden dolayı organik bedensel dengesinin bozulduğunu ve çözüm arayışı içine girdiğini söyleyebiliriz ki bu da beyindeki bir dizi etkinliğe işaret etmektedir.

1.2. Göz duyu organıyla ilişkili duyu fiilleri: Aynı kökten gelen *kır-* ve görme organı adına *+lä* isimden fiil yapım ekinin eklenmesiyle oluşmuş *kız+lä* fiilleri göz duyu organıyla ilişkili yegâne duyu fiilleridir. Belki, ileri dil aşamasının göstergesi sayılabilecek, aynı kökten gelen; fakat duyu fiili konumundan duygu fiili konumuna gelişmiş olan *kız(ä)d* "korumak, kollamak, gözetmek" fiili de burada sayılabilir. Görme organı adına *+äd* isimden fiil yapım eki eklenmesiyle oluşmuş *kız(ä)d* fiili için bkz. 2) Duygu fiilleri.

kır- (K²WR²) "görmek, bakmak; tâbi olmak, bağımlı olmak" fiili, isim-fiil eklerini alabilmekte⁵; belirli geçmiş zaman 3. teklik kişi⁶; belirsiz geçmiş zaman 3. teklik kişi⁷; geniş zaman 1. ve 3. teklik kişi⁸; gelecek zaman 2. teklik kişi⁹ ve emir 2. çokluk kişi¹⁰ çekimli olarak tanınlabilmektedir. *kır-* fiili, 1., 2. ve 3. kişilerin bilgi süreci için görsel kayıt işlemini gerçekleştirmesini anlatır. Görme duyu organı olan gözün alıcı organı retina gelen ışık buradaki kimyasal bir maddeyi (Konilerde İodopsin, Çubuklarda ise Rodopsin) parçalayarak bipolar nöronlarda bir uyarıya yol açar, buradan kalkan uyarı da ganglion hücreleri üzerinden görme sinirlerine iletilir. Görme sınırı occipital beyin bölgesinde, 17. alanda son bulur (Koptagel-İlal 1991: 21). Fotoğraflanmış değişik kişi, nesne, olay, durum vb. bir bilgisayarda açılan dosyalar gibi beyin değişik bölümlerine depolanır. Bu görsel kayıtlar daha sonra çeşitli nedenlerle yeniden şemalaştırılır ve bilgi sürecinde kullanılır.

Göz yardımıyla bir şeyin varlığını algılama ve seçmeyi anlatan *kır-* fiili, bir dizi mental etkinliği tetiklemektedir. Bundan dolayı da ileri dil aşamasında

⁵ *kır-(ü)gmä* "gören" (KT G 11; BK K 8).

⁶ *kır-ti* "gördü" (KT D 19, 30; BK D 16, 24, 39).

⁷ *kır-m(i)* "görmüş" (KT D 8), *kırı kör(m)i* "bakarak görmüş" (Tun-Huan IIIa3).

⁸ *kır-ür* "görür" (KT K 10, G 2; BK K 2), *kızlā-yür m(ä)n* "gözlüyorum" (IrkB 64)

⁹ *kır-t(ä)ci s(ä)n* "göreceksin" (BK K 14).

¹⁰ *kır-ü bil(i)* "bakarak öğrenin" (KT G 11, 12; BK K 8, 15).

(metalinguistic) başka zihinsel anlamlar da kazanmıştır. Örneğin, Türk Runik harfli metinlerde “görmek, bakmak”¹¹ temel anlamları yanında “tâbi olmak, bağımlı olmak, hizmet etmek”¹² ve “zahmet çekmek”¹³ anlamlarıyla görülmekte, bugün Türkiye Türkçesinde ise “anlamak, sezmek, kavramak ve bir şey hakkında bir yargıya varmak, değerlendirmek, çok değer vermek” (Türkçe Sözlük 1988: 564) anlamlarında da kullanılmaktadır. Yine, Türk Runik harfli metinlerde yer alan *k̄r-* fiilinden *-ü* - fiilden fiil yapım ekiyle türemiş *k̄r-ü* - “görüşmek” fiili¹⁴ temel anlam olarak *k̄r-* “görmek” işinin birden fazla kişi tarafından karşılıklı olarak yapıldığını göstermektedir. Fakat *Irq Bitig*’de ileri dil aşamasının göstergesi olarak “bir araya gelmek, buluşup konuşmak, sohbet etmek” anlamlarında kullanılmıştır.

Türk Runik harfli metinlerde *k̄r-* fiiliyle anlatılan “tâbi olmak, bağımlı olmak, uymak, baş eğmek, itaat etmek” durumları Türkiye Türkçesinde *dinlemek* fiiliyle anlatılmaktadır. *Dinlemek* fiili “birinin sözünü, öğüdünü kabul edip gereğince davranmak” (Türkçe Sözlük 1988: 379) anlamlarına da gelmektedir. Yukarıda belirtildiği gibi Türk Runik harfli metinlerde *t̄i la-* fiili de benzer bir anlamda, *katiḡti la* (KT G2) örneğinde görüldüğü gibi “iyice dinleyip kavramaya çalışmak ve ona göre davranmak” anlamında da kullanılmıştır. (3). örnek, *k̄r-* “görmek” eylemiyle “anlamak, sezmek, kavramak” eylemleri arasındaki yakın ilişkiyi göstermesi bakımından ilgi çekicidir.

- (3) on ok bod(u)n (ä)mg(ä)k *k̄rti* (KT D 19)
 “On ok halkı ıztırıp gördü” (=On ok halkı ıztırabın ne olduğunu anladı, sezdi, kavradı.)

Görme organı adı olan *k̄ze +lä* isimden fiil yapım eki eklenmesiyle oluşmuş *k̄zlä* “gözlemek, gözetlemek” fiili¹⁵ ile *t̄i la-* fiili arasında eylemi gerçekleştiren kişi istemi açısından bir ilişki bulunmaktadır. Yukarıda da belirtildiği gibi *t̄i la-* kulakla ilişkili diğer duyu fiillerinden farklı olarak eylemi gerçekleştiren kişinin istemli olarak özel bir çaba içine girmesini gerektirir. *k̄zlä* fiili de *k̄r-* fiilinden aynı farkla ayrılır. *k̄r-* eylemi kişinin istemi dışında, özel bir gayreti olmaksızın da gerçekleşebilir. Oysa, *k̄zlä* özel bir gayret ve istem gerektirir. Bunda *+lä-* isimden fiil yapım ekinin işlevi önemlidir.

2) Duygu fiilleri: Türk Runik harfli metinlerde duyguları gösteren çok sayıda fiil tespit edilmiştir: Bütünsel davranış tepki fiilleri içinde sayılabilecek *ürk-* “ürkmek”, *k̄rk-* “korkmak”, *(a)yır-* “korkmak, sakınmak, çekinmek”, *q(a)lyur-* “hiddetlenmek,

¹¹ *yüg(ä)rü k̄r-ti* “yukarıya baktı” (BK D 2).

¹² *k̄p m(a) a k̄rti i (i)g küç(ü)g* “hepsi bana bağımlı oldular, hizmet ediyorlar” (KT D 30)

¹³ *(ä)mg(ä)k k̄r-ti* “zahmet çekti” (KT D 19)

¹⁴ *k̄r-ü -mi* “görüşmüş” (IrqB 15).

¹⁵ *k̄zlä-yür män* “gözetliyorum” (IrqB 64).

kızmak”, *dk(ā)lā* “öfkelenmek” fiilleri ile olumsuz duygu fiillerinden *sıgta* “yas tutmak, ağlamak”, *yōgla* “yas tutmak”, *bu (ā)d* “kederlenmek”, *t(a)plama* “tasvip etmemek, hoş karşılamamak, beğenmemek, iyi veya güzel bulmamak; bir işi doğru veya yerinde bulmayarak kabul etmemek”, *una-m(ā)* “razi olmamak, uygun bulmamak, beğenmemek, benimsememek, istememek, kabul etmemek, memnun olmamak, ikna etmemek, tatmin etmemek”, *k(ā)rg(ā)n* “ayıplamak”, *dkūr* “pişman olmak”, *(ā)rt(i)n* “vazgeçmek”, *b(ō)kmā* “doymamak” ve olumlu duygu fiillerinden *s(ā)bt(i)n* “sevinmek”, *ōgr* “memnun olmak, çok sevinçli olmak”, *m(ā) ilā* “neşelenmek”, *t(a)pla* “arzu etmek, uygun bulmak”, *kiz(ā)d* “korumak, kollamak, gözetmek”, *to* “doymak” fiilleri duygu fiilleri içinde değerlendirilebilir.

Duygular aslında bir davranış yapısı olup, doğrudan doğruya veya dolaylı yoldan, iç ve dış nedenlere bağlı olarak doğarlar, kendilerini ilk uyandıran uyarı yok olduktan sonra da varlıklarını sürdürürler ve davranışın amaca yönelmesinde önemli bir katkıda bulunurlar. Deneyler, duyguların da öğrenme yoluyla oluşabildiğini kanıtlamış ve öğrenme, duygusal durum ve amaçlama olaylarının birbiriyle girift biçimde yakın ilişki içinde olduğu görülmüştür (Koptagel-İlal 1991: 93, 116).

Duygunun oluşumuyla ilgili çeşitli kuramlar vardır. Bunlardan biri olan James Lange’nin *Periferik Kuram*na göre, uyarı alıcı organdan beyin korteksine iletilip oradan periferdeki duygu gösterilerine yol açar ve bu gösterilerin korteks kartlarında algılanması da duygunun duygusal içeriğini anlamamıza yol açar (Koptagel-İlal 1991: 116). Bir diğer kuram olan Cannon-Bard’ın *Kortikodensefalit Kuram*’dır. Bu kurama göre, duyguların oluşumunda Merkez Sinir Sisteminin ön plânda bir rolü vardır. Talamik-hipotalamik bölgede dinamik bir duygu şeması veya duygusal davranış örneği bulunmaktadır. Ancak bu bölgenin gösterileri, normalde, korteksin kontrolü altında bastırılmıştır. Herhangi bir uyarının algılanması durumunda, eğer bu uyarın aynı zamanda belirli bazı duygu durumlarını da uyarıyorsa, beyin korteksine iletilen bu uyarı haberi kortikal baskıda belli bir geri çekilmeye yol açar ve hipotalamusta yerleşmiş bulunan uyarı örneği artık açığa çıkar. Bu, bir yandan periferde bu duyguya ait bir anlatım davranışı meydana getirirken, aynı zamanda buna ait bir haberi de beyin korteksine iletir ve oradaki bütünleşme ile bu uyarı ve duyguya karşı olan kişisel yaşantı ve tutum belirlenir (Koptagel-İlal 1991: 117). Arnold-Lindsey’in *Duygu Kuram*na göre ise, belli bir uyarın bir uyarı meydana getirmekte, bu da talamik-hipotalamik ara istasyon üzerinden beyin korteksine iletilmektedir. Beyin korteksi bu uyarın karşısında hipotalamustaki dinamik uyarı örneğini serbest bırakmakta ve bu da periferdeki duygu anlatımı gösterisiyle açığa vurulmaktadır. Bu arada periferdeki değişiklik de yine talamik-hipotalamik ara istasyon üzerinde kortekse bildirilerek olay algılanmakta ve bu algı korteks düzeyinde yerleşik olan duygusal tutumu uyumlandırmaktadır. Böylece, korteks, hipotalamus ve perifer arasında bir kapalı çevrimli dolaşım doğarak, daha sonraki duygu yinelemeleriyle

bulunduğunu öğrenmiştir. Beynine yerleşen bu senaryo benzer bir ortam içinde canlanmış ve kişi zarara uğrayacağı düşüncesi ile kaygılanmaya başlamıştır. Bu yüzden, böyle bir ortam içine girmekten kaçınmaya çalışmaktadır. *İrk Bitig*'deki genel anlatım tarzı, (4). söylemde görüldüğü gibi şu şekildedir: (i) Konuşmacı belli bir şemayı dinleyici kafasına yerleştirir. (ii) Dinleyicinin böyle bir şemayla karşılaşması durumunda nasıl bir yargıya varması gerektiği belirtilir. Buna göre dinleyici, böyle bir durumla karşılaştığında, bu durumu, beyinde (şu anda konuşmacının yerleştirdiği bilgiye göre) çözümleyip iyi veya kötü olduğu yargısına varacaktır.

- (4) ak (a)t k(a)rş(i)sın üç boluğa t(a)lulap(a)n (a)g(a)nka ötüğkä idmiş tir, korkma (ä)dgüti ötüñ, (a)ynma (ä)dgüti y(a)lb(a)r, tir. (A)nça bilin (ä)dgü ol. (İrkB 18-19)

“Ak at hasmını üç varlıkta seçerek cezaya sorguya göndermiş, der. Korkma iyice dua et, sakınma iyice yalvar, der. Şöyle bilin: iyidir.”

Kişi bazan daha önce karşılaşmadığı veya ne olduğunu tam anlayamadığı varlıklar karşısında da korku duygusuna kapılır. (5). söylemde, daha önce karşılaşmadığı, bu yüzden de kendine zarar verip vermeyeceğini bilmediği bir varlıkla karşılaşan bir kişinin kendine zarar gelmesi ihtimaline karşı korkma ve çekinme duygusu sözel olarak ifade edilmektedir. Konuşmacı *kut birgy men* “saadet, şans vereceğim” diyerek karşısındaki kişiyi bu korkusundan vazgeçirmeye ve kendinin korkulacak bir varlık olmadığını kanıtlamaya çalışmaktadır. Çünkü saadet verecek bir kişi kötü, zararlı bir varlık olamaz.

- (5) ala (a)tlyğ yol t(ä)ñri m(ä)n. y(a)rın kiçe (ä)şür m(ä)n. utru (e)ki (a)yl(i)ğ kişi oğlun sokuşmuş. kişi korkmuş. korkma tim(i)ş, kut birg(ä)y män timiş. (a)nça bilin (ä)dgü ol. (İrkB 2)

“Ala atlı yol tanırsıyım. Erken geç sürer giderim. Karşıda iki aylık insan oğluna rastlamış. İnsan korkmuş. Korkma demiş, kut vereceğim, demiş. Şöyle bilin: iyidir.”

qalyur- (K¹L¹Y¹WR¹) “hiddetlenmek, kızmak”: Kendisini zor veya zarar göreceği bir duruma düşüren kişi veya olaylar karşısında beyinde oluşan olumsuz tavırlar ki çoğu zaman sözlü olarak, yüz hatlarıyla veya bazı davranışlarla dışa da vurulan olumsuz duyguları anlatır. *kalyur-ıp* “kızp” (Ongin 11). Aynı anlamda kullanılan bir diğer fiil *čk(ä)lä* (ŴB²K²L²A) “öfkelenmek” fiilidir. *čk(ä)* “ciğer, öfke” ismine *-lä* isimden fiil yapım eki eklenmesiyle türetilen bu fiil, ciğerini yaralamak anlamındaki kelimenin anlam genişlemesine uğramasıyla oluşmuştur. Clauson’a göre (1972: 9), bu, öfke duygusunun ciğerlerde ortaya çıkmasından kaynaklanır. Öfkelenme eylemi sırasında çıkartılan seslere bakılırsa, akciğerin eyleme bir katkısı olduğu söylenebilir. Fakat, öfkelenme eylemi yalnız akciğerde oluşan bir eylem değildir. Duyguların Otonom Sinir Sistemi ile Merkez Sinir Sistemi arasındaki bir takım birleşik işlevlerle ilgili olduğu bilinmektedir. Eski bir beyin oluşumu olan limbik sistemin duygu

oluşumunda etkili olduğu bilinmektedir. “Limbik sistem, bir yandan talamo-hipotalamik duyu merkezleriyle bağıntılı olurken, öte yandan beyin korteksine de bağıntıları bulunmaktadır. Dolayısıyla dikkat, bellek, bilinç, dürtü, korku, öfke gibi tüm özellikleri ve olayları ile duygusal ve düşünsel yaşamın bütünlüğüne katılmaktadır” (Koptagel-İlal 1991: 112). Böylesine karmaşık bir eylemde, bütün eylem için eylemin bir parçasının adının kullanılmasından dolayı *öbk(ä)lä* “öfkelenmek” fiili *adlatamasına* (metonymy) örnek gösterilebilir. (6). söylemde anne ve babasına karşı öfkeye kapılan kişi ilk tepki olarak onlardan uzaklaşma yoluna gitmiş; fakat düşününce bunun aslında iyi bir fikir olmadığını anlamış ve annesiyle babasının öğüdünü almak üzere geri dönmüştür. Çünkü anne ve baba çocuğa göre, daha çok deneyim sahibidir ve daha doğru kararlar verebilir. Bu söylem, aynı zamanda, eski Türklerde âileye verilen değeri, anne ve babaya saygıyı da göstermektedir.

- (6) oğlu öğinte k(a)ñnıta *öbk(ä)läp(ä)n* t(ä)z(i)p(ä)n b(a)rımış y(a)na *s(a)kınımış* k(ä)lm(i)ş, öğüm ötin (a)l(a)yın, k(a)ñ(i)m s(a)bın tıñlay(i)n *tıp* k(ä)lmış tir. (a)nça *bilin* (ä)dgü ol (IrkB 58)

“Oğlu annesi ve babasına (karşı) öfkelenerek aceleyle gitmiş, yine düşünmüş gelmiş, annemin öğüdünü alayım, babamın sözünü dinleyeyim, deyip gelmiş, der. Şöyle bilin: iyidir.”

2.2. Olumsuz duyu fiilleri: *Bütünsel Davranı Tepki Fiilleri*, tehdit edici ve tehlikeli olarak algılanan bir durum karşısında kişinin ilk anda verdiği tepkileri gösterirken bu grupta değerlendirilecek olumsuz duyu fiillerinde daha uzun bir mental süreç söz konusudur.

Türk Runik harfli metinlerden elde edilen olumsuz duyu fiillerinden bazılarında olumsuzluk anlamı fiilin gövdesinde taşınmaktadır: *sgta* “yas tutmak, ağlamak”, *yogla* “yas tutmak”, *bu (ä)d* “kederlenmek”, *k(ä)ng(ä)n* “ayıplamak”, *čün* “pişman olmak”, *(ä)rt(i)n* “vazgeçmek”, fiilleri bu tür fiillerdendir. Bu olumsuz fiilleri olumlu duruma getirmek olumsuzluk eki *-mA-*’nın eklenmesiyle sağlanır. İki olumsuzdan bir olumlu anlam çıkar mantığıyla *-mA-* olumsuzluk eki olumsuz duyu fiilindeki olumsuzluğu ortadan kaldırmaktadır. Bazı fiiller ise, aslında olumlu oldukları halde olumsuzluk eki *-mA-*’nın eklenmesiyle olumsuz hale getirilmiştir. Bu fiiller: *unam(ä)* “razı olmamak, uygun bulmamak, beğenmemek, benimsememek, istememek, kabul etmemek, memnun olmamak, ikna etmemek, tatmin etmemek”, *t(a)plama* “tasvip etmemek, hoş karşılamamak, beğenmemek, iyi veya güzel bulmamak; bir işi doğru veya yerinde bulmayarak kabul etmemek”, *b(ä)kmä* “doymamak” fiilleridir. Bu eylemleri gerçekleştiren kişi, beyindeki eski kayıtlar ışığında, karşılaşılan yeni durumu değerlendirmekte ve kendisi için olumsuz olduğu duygusuna kapılmaktadır.

Olumsuz duyu fiillerinin çoğu, başkaları tarafından gözlemlenebilecek çıktılar sunmaktadır. Bu fiillerden biri olan *sgta* (S'IG'T'A) “yas tutmak, ağlamak” fiili

belirsiz geçmiş zaman 3. kişi ekiyle çekimlenmiş²² olarak tespit edilmiştir. Yine aynı anlamlı *yogla* (Y¹WG¹L¹A) “yas tutmak” (KT D 4, BK D 5) fiiliyle bir arada da görülür: *sıgtam(i) yoglam(i)* (KT D 4, BK D 5). Her iki eylem de, eylem gerçekleştiricisi dışındaki kişilere eylemin gerçekleştiğine dair ipuçları sunmaktadır (örneğin, göz yaşları). Ölüm veya başka bir felâketten doğan acıyı belirten davranışlarda bulunmayı anlatan bu eylemler dışında *bu (a)d* “kederlen-” eylemi de *bu (a)d-ıp* “kederlen-ip” (Ton. I. taş K 2) biçiminde olumsuz bir duyguya işaret etmektedir. (7). cümlede metinsel bilgiye göre, Az ülkesine seyahat eden ordu büyük zorluklarla karşılaşır. Metinde bu zorluklar anlatıldıktan sonra geçen bu cümlede, karşılaşılan zorluklardan uzaklaşma amacıyla yeni bir eyleme doğru yöneliş söz konusudur.

(7) *bun(a)d(u)p k(a)g(a)n y(ä)lü kör t(e)m(i)ş* (Ton. I. taş K 2)

“Sıklıp kağan “Sürün atları!” demiş”

k(a)rg(a)n- (K¹R¹G¹N¹) “ayıplamak”, *k(a)rg(a)*- fiilinin dönüşlü biçimi olup geniş zaman 3. teklik kişi²³ çekimli olarak tespit edilmiştir. Toplumun ahlâk kurallarına aykırı olan, utanılacak durum veya davranıştan dolayı, bu eylemi gerçekleştiren kişi veya kişilere karşı olumsuz duygu geliştirmek, bazan bunu sözlü olarak veya davranışlarla da ortaya koymayı anlatır. Lânetlenme anlamı da vardır. Kişinin pişmanlık sebebiyle kendini lânetlemesi de söz konusu olabilir.

ökün- (W²K²N²) “pişman olmak” fiilinin, zarf-fiil ekli²⁴ örnekleri yanında emir 2. teklik kişi²⁵ ve belirli geçmiş zaman 2. çokluk kişi ekli²⁶ çekimleri de tespit edilmiştir. Yapılan bir işin yanlış veya uygunsuz sonuç verdiğini anlamayı ve üzülmeyi ifade eden bir fiildir. Türk Runik harfli metinlerde, hitap edilen/edilenlerin pişman olup sürdürdükleri davranıştan vazgeçmeleri yolunda öğütler yanında (8), artık geri dönülmez bir adım atmış olmalarından dolayı pişmanlığın faydasız olduğunun, bu yüzden artık eskiye dönük pişmanlığı bir yana bırakıp geleceğe bakmak gerektiğini anlatan (9) örnekler de vardır. Bu eylem *(ä)rt(i)n-* “vazgeçmek” eylemiyle birlikte de kullanılmıştır: *(ä)rt(i)n ökün* (BK D 19). *(ä)rt(i)n-* (R²T²N²), önce istenen şeyin artık istenmez olması, uslamlama sonucunda varılan kararın eski bilgiye dayalı olarak aslında olumlu sonuçlar doğurmayacağını düşünülmesiyle önceki karardan dönülmesini anlatan bir eylemdir.

(8) *türük bod(u)n (ä)rt(i)n ökün* (BK D 19)

“Türk halkı (bu huyundan) vazgeç (ve) nadim ol!”

(9) *ötkön işkä ökünüç yok* (Tun-Huan IIIb4-5)

²² *sıgtam(i)* “yas tutmuş, ağlamış” (KT D 4, BK D 5).

²³ *k(a)rg(a)n-ur* “ayıplanır” (Oznaçennoe G 2).

²⁴ *ökün-üp* “pişman olup” (KT D 40, BK D 38).

²⁵ *ökün!* (KT D 23, BK D 19).

²⁶ *ökün-medi iz* “pişman olmadınız” (Açura c2).

“Geçmiş işe pişmanlık yok.”

Olumsuz duygu fiillerinden biri de *t(a)plam(a)*- (T¹PL¹M) “tasvip etmemek, hoş karşılamamak, beğenmemek, iyi veya güzel bulmamak; bir işi doğru veya yerinde bulmayarak kabul etmemek” fiilidir. Belirli geçmiş zaman 3. teklik kişi çekimli olarak tespit edilmiştir: *t(a)plam(a)-dı (a)r(i)nç* “onaylamadı şüphesiz” (BK D 35). *una* “raza olmak, uygun bulmak, beğenmek, benimsemek, istemek, kabul etmek, memnun olmak, ikna etmek, tatmin etmek” eyleminin olumsuz biçimi *una-m(a)*- da maNu işaretiyle istenmedik durumları gösterir: *t(ā) ri unam(a)d(u)k (a)vinçu* (İrqb 38) “tanrının uygun bulmadığı köle kız?”, *una-m(a)d(u)klar* “raza olmamışlar” (Toyok IIb5); *una-m(a)* “raza olmayın” (Ton. I. taş K 11).

b(ö)k “doymak” hissetme fiili olup tespit edilen bütün örneklerinde olumsuzluk eki almış durumdadır: *b(ö)km(ā)* “doyma” (Altın Köl Ia1); *b(ö)km(ā)d(i)m* “doymadım” (Uyuk-Turan 1, 2, 6; Barlık No.7: 4; Begre 2, 3, 5, 6; Çakul IX. 1, 2), *b(ö)km(ā)d(i)* “doymadı” (Uybat III, b. 3). Bu halleriyle, bir nesneye karşı isteğin geçmemesi, yeterince yememek ve bu yüzden yeme isteğinin devam etmesi, tatmin olmamak anlamları taşımaktadır. Esasen bu fiilin okumaları konusunda tam bir fikir birliği de yoktur. Batmanov’da (1959: 140), *küycä kunçuy(i)ms(i)z(dä) oğ(i)m y(i)ta s(i)z(i)mä yita b(ö)km(ā)d(i)m (a)d(i)r(i)lt(i)m kün(i)m k(a)d(a) (i)m y(i)ta (a)d(i)r(i)lt(i)m* “Kuyda prensesim, yaylada oğlum söyleye, sizlerime söyleye doymadım, ayrıldım, halkım, arkadaşlarım, diyerek ayrıldım.” (Uyuk-Turan 1) biçiminde yer alan cümle Clauson’da (1972: 269) *kuyca kunçuyım özde oğlim ayita sizime ayita evükmedim aenltim* biçiminde okunmuş ve ‘saying farewell (?) to my wives in the inner chambers and to my dear (?) sons, saying farewell to you, my own, I have not stayed at home, I have been parted (from you)’ biçiminde anlamlandırılmıştır; Uyug-Turan 2’de yer alan bir cümle, Batmanov’da *t(ā) ri ā(i)mkä b(ö)km(ā)d(i)m* “tanrı memleketime doyamadım” *b(ö)kme-d(i)m* “ya ne nasladilsya: bök-naslacdat’sya, udovletvoryat’sya, nasitit’sya...” (1959: 141) “Kutsal ülkeme doyamadım” biçiminde değerlendirilmiştir. Clauson (1972: 122) bu cümleyi *te ri dinke evükmedim* biçiminde okunmuş ve ‘I could not remain in my sacred realm’ biçiminde anlamlandırmıştır. Fiil, *k(ā)n(i)m tül(b(ā)ri k(ā)ra bud(u)n kü(i)g k(a)d(a) (i)m s(i)zmä (ā)l (ā) (i)m (ā)r uk(u) (ā)r oğ(a)n (ā)r küd(ā)göl(ā)r(i)m kız k(ā)l(i)nl(ā)r(i)m b(ö)km(ā)d(i)m* “Hanım Tülberi; avam halk, meşhur arkadaşım; sizlerim, memleketim, eşim, er soy eroğlan er, güveyilerim, kız gelinlerim doymadım” (Uyuk-Turan 6); *t(ā) rid(ā)ki künkä y(ā)rd(ā)ki ā(i)mkä b(ö)km(ā)d(i)m* (Barlık No 7: 4)

duygu fiilleridir. Bu fiiller bazan yan yana kullanılarak olumlu duygunun pekiştirilmesi yoluna gidilebilir.

s(ə)b(i)n- (S²B²N²) “sevinmek” *s(ə)b-* fiilinin dönüşlü hali, *s(ə)b(i)n-(i)p* “sevinip” (BK D2). Aynı anlamda U Jşaretiyle gösterilen G²R² *(ö)g(i)r-* “memnun olmak, çok sevinçli olmak, herhangi bir olaydan veya durumdan ötürü sevinç duymak” fiili de Türk Runik harfli metinlerde tespit edilmiştir. Zarf-fiil ekleri alabilen²⁷ fiil, geniş zaman 3. teklik kişi²⁸ çekimli olarak da tespit edilmiştir. Türk Runik harfli metinlerde sık sık *s(ə)bin-* ve *ögr-* fiillerinin birlikte kullanıldığı görülmektedir: *ögräs(ə)bin-ü* (IrkB 30, 31, 34, 49); *ögr(ə)r s(ə)bin-ür* (IrkB 15, 35, 42); *ögr(i)r(i)p s(ə)b(i)nti* (BK D 41). *ögr-* fiilinden gelişen *ögr(i)nçü* “sevinç” kelimesi de Türk Runik harfli metinlerde tespit edilmiştir: *ögr(i)nçü+lüg* “sevinçli” (IrkB 55). *s(ə)bin-* ve *ögr-* eylemleri, duyu organları yoluyla alınan duyuların beyinde değerlendirilmesiyle eylemi gerçekleştiren kişi için olumlu ve hoş giden bir durum olarak algılanması sonucunda ortaya çıkan bir davranışı göstermesi açısından çıktı eylem olarak da değerlendirilebilir. (10). cümlede Türk beylerinin sevinmeleri bir dizi mental eylemin gerçekleşmesini gösterir. Türk Beylerinin zihninde, Bilge Kağan’la ilgili olumlu düşünceler bulunmakta ve Onun iyi bir yönetici olacağını varsaymaktadırlar. Bilge Kağan’ın tahta çıkmasından sonra onun üstün önderlik nitelikleriyle ülkeyi içinde bulunduğu kötü durumdan kurtaracağı beklentisi içinde, olumlu duygular içine girmişler ve bunu da dışa vurmuşlardır. Daha önce üzüntüyle yere bakan gözler bu kez sevinçle göğe doğru bakmak

Olumlu mental eylem grubunda değerlendirilebilecek bir diğer fiil, *t(a)pla* (T¹PL¹A) “arzu etmek, uygun bulmak” *t(a)pla-duk(i)mn* “istediğimi” (IrkB 3) olup kişinin beyinde usamlama sonucu olumlu olarak değerlendirilen ve gerçekleşmesinde sakınca görülmeyen bir eyleme işaret eder.

Yine sevme, beğenme, onaylama duygularıyla ilişkilendirilebilecek *küz(ä)d-* “korumak, kollamak, gözetmek” fiili de bu grupta değerlendirilebilir. dzüş işaretiyle gösterilen ve *kär-* mental eylemiyle ilişkili bu eylem daha ileri bir dil aşamasını göstermektedir: *kül tig(i)n(i)g küz(ä)dü d(u)rt[(u)m]* (KT B 1) “(Kardeşim Kül Tigin ölesiye yitesiye hizmet ettiği için, Türk Bilge Hakan mülküne kardeşim) Kül Tigin’i gözeterek, hükümdar (olarak) oturdum” *Kär-* eylemi mental eylem sürecinin başında yer alırken *küz(ä)d-* eylemi sonuca giderken dikkate alınan bir eylemdir. Başka bir ifadeyle *kär-* girdi eylem olarak düşünüldüğünde *küz(ä)d-* mental süreçte daha ileri bir aşamada yerleştirilebilir.

Amaca erişildikten sonra amaca yönelmiş davranış yoğunluğundaki azalmayı anlatan ve *tō* (T¹W) “doymak”, *tos(i)k* (KT G 8, BK K 6) (*çs(i)k tos(i)k* KT G 8) ve onun muhtemelen edilgen biçimi (Clauson 1972: 451) *tad-* “doyurulmak”: *tad-s(ər)* (KT G 8, BK K 6) da bir duygu fiilidir. Bir nesneye karşı isteğin kalmaması, isteği kalmayınca kadar yemek, açlığı kalmamak; tatmin olmak anlamlarına gelmektedir. Bütün örnekleri olumsuzluk eki almış olan *bök* “doymak” fiiline karşılık *tō* fiilinin olumsuzluk eki almış örneği tespit edilmemiştir.

3) Anı ve usamlama fiilleri: Duyma eylemleri yoluyla elde edilen girdinin beyinde yerleştirilmesi, saklanması ve bu yolla gerektiğinde daha ileri usamlama için çağrılması anlatan bir bölüm eylem bu grup içinde değerlendirilebilir. Türk Runik harfli metinlerden elde edilen; *bil-* “bilmek”, *u-* “muktedir olmak, yapabilmek, edebilmek”, *unt-* “unutmak”, *sakar-* “düşünmek, kaygılanmak”, *ö-* “düşünmek, akıl etmek, bilmek, anımsamak”, *a la-* “anlamak, tanımak”, *(ə)r-* “aldatmak”, *y(a) (i)l-* “yanılmak”, *æ-* “şaşırmak, yoldan çıkmak”, *ki ür-* “kışkırtmak, aleyhe tahrik etmek” fiilleri bu grupta değerlendirilecektir.

Anı fiilleri bellekle ilişkilidir. Bellek, öğrenme gibi doğa içinde yaşamımızı sürdürebilmemiz için çok gerekli bir öğedir. Her yaşantı daha sonraki yaşantılar üzerinde bir etkide bulunmaktadır. Öğrenme yeni bir şeyler edinmeye yönelik bir süreçken, bellek öğrenilen şeyleri kendinde tutma ve ilerde kullanmak için gereklidir. Bellek geçmişin sürekli etkinliğidir (Koptagel-İlal 1991: 165).

Koptagel-İlal (1991: 166), değişik yaşantı alanlarını kapsayan üç bellek basamağı sıralamıştır: *sensai-mta bellek*, *sosyal bellek*, *distik bellek*. Öznel bir bellek basamağı olan *sensai-mta bellek* otomatik bir biçimde bir takım hareketlerin yapılmasını kapsayan duyguların ve hareketlerin hatırlanmasıdır. *Toplumsal (Sosyal) bellek* topluma has olan nesnel, kolektif, durağan, genel ve evrensel bir takım konularla bağıntılı mantıklı ve

akılcı bir hatırlamanın söz konusu olduğu bellek basamağıdır. Toplumsal çevrenin olayları içinde oluşmuş olup onlarla ilişkili geliştiğinden ötürü biyolojik bellekten değişiktir ve belli beyin yapılarına onun kadar bağlı değildir. Burada toplumda geçerli kavramlarla ilgili bir ilişki kurma işlevi; yani geçmişte yer almış belli bir olayı yeniden tanımak ve bunun geçmişte olduğunu bilme söz konusudur. *Otistik bellek*ise, uykuda, rüya hâlinde ve akıl hastalıklarında hezeyanlar biçiminde ortaya çıkar. Geçmişteki yaşantıların kırntılar biçimindeki görüntüleri asıl oldukları geçmişteki gibi değil, sanki o anda yaşanıyor gibi gelirler. Toplumsal bellek mantıklı ve akılcı bir düzen içinde nesnel bir tutumda iken, otistik bellekte mantıksal düzen bozulmuştur ve tümüyle öznel bir durum söz konusudur. Bellek, bu üç bellek tipinin birbiriyle hiyerarşik bir düzen içinde örgütlenmesi ile işler. Bu düzende en üst düzeyde toplumsal bellek bulunmaktadır.

Türk Runik harfli metinlerde toplumsal belleğin göstergesi olan fiillere sıkça rastlanır. Bunlar içinde kullanım sıklığı en fazla olan *l i b* işaretiyle gösterilen *B²IL² bil* fiilidir. Bu sık kullanım, bilgiye verilen değeri gösterir. Sık sık bilgili kişiler övülür ve bu eylem öğütlenirken ((*a*) (*a*)*r k**r**ü bil*(*i*) “ona bakarak bilin ~ onu görerek öğrenin”), *bil*(*i*)*g bil*m(*a*)*z ki i* “bilgisiz kişi” (KT G 7) eleştirilmekte ve küçük görülmektedir. *bil* “bilmek” eylemi bir dizi mental etkinlikten sonra oluşan bir eylemdir. Bu etkinliklerden önce gelenler, işitmek, görmek gibi duyu etkinlikleridir. Örneğin (11). söylemde dinleyici, konuşmacı tarafından söylenenleri önce işitecek daha sonra da akılda tutacaktır. Yani, bu fiil, duyu organlarıyla alınmış bir takım duyuların beyinde tutulmasını, bir şeyi anlamış veya öğrenmiş bulunmayı anlatmaktadır. Türk Runik harfli metinlerde zarf-fiil eklerini³¹ alabildiği görülen bu fiil, emir 2. teklik³² ve çokluk³³ kişi ekiyle, geniş zaman 3. teklik³⁴ ve 2. çokluk kişi ekleriyle³⁵, belirli geçmiş zaman 3. teklik kişi³⁶ ve şart 3. teklik kişi³⁷ çekimli olarak tespit edilmiştir.

(11) (a)d(i)g(l)ı tönuzlu art üzä sok(u)şmuş (ä)rmiş, (a)d(i)g(i)ñ k(a)rnu y(a)r(i)lmüş
tönuzun (a)zıgı sınımış, tir. (a)nça bilin y(a)bl(a)k ol. (IrkB 6-7)

“Ayı ile domuz dağ yolunda birbirine girmiş. Ayının karnı yarılmış domuzun dişleri kırılmış. (Bunu) şöyle bilin: kötüdür.”

bil “bilmek” edilgen biçimiyle “tanımak, hatırlamak” anlamlarıyla da

³¹ *bil-m(ä)dük* “bilmediği” (KT D 24); *bil-m(ä)dükün* “bilmediği” (BK D 16); *bil-m(ä)dük(ü)g(i)n* “bilmediğiniz” (BK D 20); *bilginçä* “bilinceye kadar” (Tun-Huan IIIa4).

³² *bil-i* “bilin” (KT G 11, 12, 13; BK K 8, 15, D 33; IrkB 2, 7, 11, 16, 19, 21, 25, 26, 31, 41, 49, 54).

³³ *bil i*(*a*)*r* “siz bilin, biliniz” (IrkB 1, 3, 4, 7, 8, 9, 10, 12, 20, 22, 23, 24, 27, 28, 29, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 50, 51, 52, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65).

³⁴ *bil-i*r “bilir” (KT K 10; Uybat III, a3); *bil-m(ä)z* “bilmez” (KT G 7, K 10; BK K 6, D 18; Ton. 6).

³⁵ *bil-irs(i)z* “bilirsiniz” (KT D 34).

³⁶ *bil-ti* “bildi” (IrkB 54, 60).

³⁷ *bil-s(ä)r* “bilse” (Ton. I. taş B 6).

kullanılmıştır: *(a)ltu y(a) (i)mta k(a) (a)d(i)rd(i)m bil(i)mm(ä)d(i)m* (Uybat IIIIdI) “Altı yaşımda baba(mdan) ayrıldım, (ben onu) tanımadım.” Bugün Türkiye Türkçesinde anlam daha da genişleyerek, “bir şeyi anlamış veya öğrenmiş bulunmak; bir bilim veya sanat dalında yeterli olmak; bir iş yapmaya alışmış olmak, elinden gelmek; tanımak, hatırlamak; sanmak, varsaymak; anlamak; sorumlu tutmak; inanmak; uygun bulmak, işine gelmek” (Türkçe Sözlük 1988: 189) anlamlarıyla kullanılmaktadır.

Bir insanın bir işi yapmadaki yeterliliği de bellekle ilişkilidir. Bir işi yapma gücünü sağlayan özel bilginin varlığını veya yokluğunu gösteren ve u ile işaretlenen *u* “muktedir olmak, yapabilmek, edebilmek” fiili de bu yüzden anı fiiller içerisinde değerlendirilebilir. Türkiye Türkçesinde *u* fiilinin *bil-* fiiliyle karşılaşması da bunu destekler niteliktedir. *(a)rt(a)tı u-d(a)ğ (ä)rtli* “yok edebilecekti” (BK D 19); *u-ym* (IrkB 45), *u-yar-ı* (IrkB 28). (12). örnekte *u* fiili ile birlikte *-sar* şart kipi de mental bir etkinliğe işaret ediyor. Şartlıların düşünsel işlevleri için bkz. (Yaylagül 2002: 32, 33).

(12) türk sir bod(u)n y(e)rintä idi yor(i)m(a)zun us(a)r idi yok
kış(a)l(i)m tir m(ä)n. (Ton. 1. taş G 4-G 5)

“Türk Sir halkı, ülkesinde asla gelişmesin. Başarabilirsek, tümüyle yok edelim, derim.”

u fiilinin olumsuz şekli olan *u-m(a)-* “muktedir olmamak, yapamamak, edememek” de metinlerde tespit edilmiştir: *it(i)nü y(ar(a)tunu u-m(a)-dik* “kendini düzene sokup örgütlenememiş” (KT D 10); *k(a)m (a)yu umatın turur tir* “hareket edemeden durur, der” (IrkB 16, 25, 37, 39); *uça umatın durur tir* “uçamadan oturur, der.” (IrkB 61); *u-m(a)z* “yapamaz” (IrkB 65; Toyok 24, 29), *u-m(a)duk üç(ü)n* “yapamadığımız için” (Ihe-Ashete A.b1). *u* fiiliyle birlikte tespit edilen ve NOTRY işaretiyle gösterilen *y(ar(a)t(i)n-* fiili, *y(ar(a)t-* fiilinin dönüşlü hâlidir. “Kendini düzenlemek, düzene sokmak, örgütlenmek” anlamlarına gelen kelime *it(i)n-ü y(ar(a)t(i)n-u-m(a)-dik* “kendini düzene sokamamak” (BK D 9) biçiminde bir Hend. içinde yer almaktadır. Bir işi bir hareketi gereği gibi yapmaya hazır duruma gelmek; şaşkın durumdan kurtulup kendine gelmek; (düşünce için) neler üzerinde durulacağını hatırlayıp bir araya getirmeye çalışmak; düzenli hâle getirmek, birbirine uydurmak, uygunlaştırmak; belli bir işi uygun bir biçimde yerine getirmek için gerekli parçaları bir araya getirmek gibi eylemleri anlatır. RO/ JOB işaretiyle gösterilen *bo gur-* “öğretmek, akıl vermek; yapmak, düzene sokmak” fiili belirsiz geçmiş zaman 3. teklik kişi³⁸, geniş zaman 3. teklik kişi³⁹ çekimli olarak tespit edilmiştir. *y(ar(a)tm(i) bo gum(i)* (KT D 13; BK D 12) biçiminde *y(ar(a)t-* fiiliyle birlikte de kullanılır. Eylemi gerçekleştiren kişide var olan bilgi, beceri ve deneyimin karşıdaki kişi veya kişilere

³⁸ *bo gur-m(i)* “öğretmiş, akıl vermiş” (KT D 13; BK D 12).

³⁹ *bo gur-ur-* “öğretir” (KT G 7, 7, BK K 5).

aktarımını anlatan bu eylem sürecinde gösterme, söyleme, yapma, yaptırma gibi bir dizi başka eylemlerin gerçekleştirilmesi söz konusudur ki bu fiili de bu grup içinde değerlendirebiliriz.

Hatırlamak ve unutmak da bellekle ilgili anı fiillerindendir. Hatırlamak, geçmişte olan bir şeyi kendi içinde tutabilmektir (bkz. aşağı). Unutmak ise, edinilmiş olan bir şeyi içinde tutamamaktır. Türk Runik harfli metinlerde $TiNo$ işaretiyle gösterilen WN^1IT^1 *unit*-“unutmak” geniş zaman 3. teklik kişi çekimli olarak⁴⁰ tespit edilmiştir.

Uslamlama fiilleri şematize edildiğinde oluşan görüntü içinde birey durgundur. Kendi içine dalmış ve sessizce konuşmaktadır. Bu sırada öznenin gerçekleştirdiği hareket şemada görülemez; hareket onun zihninde gerçekleşmekte ve dışarıdan biri tarafından gözlenememekte, yalnızca durgun tavrı dikkate alınarak hissedilmekte, sezilmektedir.

Türk Runik harfli metinlerde en sık geçen uslamlama fiili *s(a)k(i)n-* ($S^1K^1N^1$) “düşünmek, kaygılanmak”, zarf-fiil eklerini⁴¹ alabildiği gibi emir 2. çokluk kişi⁴², belirli geçmiş zaman 1. teklik⁴³ ve 3. teklik kişi⁴⁴, belirsiz geçmiş zaman 3. teklik kişi⁴⁵, geniş zaman 1. teklik⁴⁶ ve 3. teklik kişi⁴⁷ çekimli olarak da tanıklanmış; fiil ismi olarak gelecek zaman ifadesinde de⁴⁸ görülmüştür. Clauson’a göre, “*sak*’ın dönüşlü hâli; orijinal olarak basitçe ‘düşünmek’ (‘to think’) anlamına gelir; bu anlam modern dillerin çoğunda sürdürülür, fakat çoğunda birşeyle ilgili arzulu bir biçimde düşünmek, istemek veya bir şeyle ilgili tedirgin bir biçimde düşünmek, endişelenmek gibi anlamlara gelir” (1972: 812-813). Türkiye Türkçesinde “1. Herhangi bir korku veya düşünce ile bir şeyi yapmaktan uzak durmak; 2. Olabileceği düşünülen kötülükler karşı önlemler almak; 3. Korumak, esirgemek, gözetmek” (Türkçe Sözlük 1988: 1246) şeklinde anlam genişlemesiyle kullanılan bir fiildir.

Felsefede duyum ve izlenimlerden, tasarımlardan ayrı olarak, aklın bağımsız ve kendine özgü durumu; karşılaştırmalar yapma, ayırma, birleştirme, bağlantıları ve biçimleri kavrama yetisi olarak görülen düşünme, bir sonuca varabilmek için bilgileri incelemek, karşılaştırmak ve aradaki ilgilerden yararlanarak düşünce üretme, zihni

⁴⁰ *unit-m(a)z*“unutmaz” (Tun-Huan IIIa9-10).

⁴¹ *s(a)k(i)n-(i)p*“düşünüp” (Şine Usu K 11); *sakn-u*“düşünerek” (Ongin 10).

⁴² *s(a)k(i)n-(i)* “düşünün” (BK D 33).

⁴³ *s(a)k(i)n-t(i)m*“düşündüm” (KT K 10, 10, 11, 11, 11, 11; BK D 35; Ton. I. taş B 5, 6, D 5, 7; Ongin 10; *s(a)k(i)nt(i)m*]BK D 35).

⁴⁴ *s(a)k(i)n-t*“düşündü” (Toyok 1b1, 1b6); *s(a)k(i)n-m(a)i*“düşünmedi” (KT D 10, BK D 9).

⁴⁵ *s(a)kan-m* “düşünmüş” (Şine Usu B 7; IrkB 42, 58).

⁴⁶ *s(a)k(i)n-ur m(a)n*“düşünürüm” (BK B 6; Toyok 1a1).

⁴⁷ *s(a)k(i)n-ur*“düşünür” (The Ashete A.b4).

⁴⁸ *çit(ä)çičäs(a)k(i)n-(i)gna* (BK D 2).

yetiler oluşturma, muhakeme etme; göz önüne getirme; zihniyle arayıp bulma; tasarlama; varsayma gibi anlamlara gelmektedir.

- (13) in(i)m kül tig(i)n k(e)rg(e)k boltı öz(ü)m s(a)k(i)nt(i)m körür köz(ü)m körm(e)z t(e)g bil(i)r bil(i)g(i)m bilm(e)z t(e)g boltı öz(ü)m s(a)k(i)nt(i)m öd t(e)ñri (a)ys(a)r kişi oğlu koop ölg(e)li törim(i)ş (a)nça s(a)k(i)nt(i)m közde y(a)ş k(e)ls(e)r tida köñ(ü)lte sıg(i)t k(e)ls(e)r y(a)nt(u)ru s(a)k(i)nt(i)m k(a)t(i)gdi s(a)k(i)nt(i)m (e)ki ş(a)d ul(a)yu in(i)ygün(ü)m oğl(a)n(i)m b(e)gl(e)r(i)m bod(u)n(u)m közi k(a)şı y(a)bl(a)k bolt(a)çı tip s(a)k(i)nt(i)m (KT K 10-11)

“Kardeşim Kül Tigin vefat etti. Kendim yas tuttum. Gören gözlerim görmez gibi, eren aklım ermez gibi oldu. Kendim düşünceye daldım. Zaman Tanrısı buyurunca insan oğlu hep ölümlü yaratılmış. Öyle düşündüm. Gözlerimden yaş gelse engel olarak, gönülden feryat gelse geri çevirerek yas tuttum. Çok yas tuttum. İki şad başta olmak üzere kardeşlerimin, oğullarımın, beylerimin (ve) halkımın gözleri kaşları berbat olacak deyip düşündüm.”

(13). söylemde, konuşmacının zihinsel etkinliği, *s(a)k(i)n* “düşünmek” fiiliyle açıkça ortaya çıkıyor. Konuşmacı, içinde bulunduğu şartları beyinde gözden geçiriyor ve bir yargıya varıyor. Bu beyin etkinliğinin yerini tutan ‘işaretler’ (‘signs’) M XS S¹K¹NTM *s(a)k(i)n-t(i)m* “düşündüm” olup, diğerleri tarafından algılanan mesajın yüklendiği fiziksel taşıyıcıdır. Konuşmacı (Bilge Kağan), kardeşinin (Kül Tigin) ölümü üzerine kendi iç dünyasına kapanıp bir dizi düşünme eylemi gerçekleştiriyor. Bir taraftan, ölümün bütün insanlar için kaçınılmaz son olduğu gerçeğini kendine hatırlatarak üzüntü duygusunu hafifletmeye çalışırken diğer taraftan bu ölümün kendisi ve halkı üzerinde yaratacağı olumsuzlukları da düşünmeden edemiyor. Burada ayrıca üzüntü gibi bazı olumsuz duyguların duyu eylemleriyle usamlama gibi ileri mental etkinlikleri nasıl olumsuz etkilediğini de Bilge Kağan’ın ağzından öğreniyoruz: *körür köz(ü)m körm(e)z t(e)g bil(i)r bil(i)g(i)m bilm(e)zt(e)g boltı*.

Anlam ve bilgiyi taşıyan işaretlerin sosyal özellikleri vardır. Düşünmek yukarıda da belirtildiği gibi dışardan gözlemlenebilecek bir hareket değildir. Mental fiillerden bazılarında, konuşmacı duygu ve düşünceleri dışında diğer kişilerin gözlenen duygu ve düşüncelerinin de ifade edilebildiğini görüyoruz. Bir kişinin düşünüp düşünmediğini başka biri kesin olarak bilemez. Bu yüzden 2. ve 3. kişili çekimlerde düşünmek eyleminin gerçekleştiğini kesin olarak belirtmek mümkün değildir ve bu tür ifadeler daha öznel (subjectif) ifadelerdir. Fakat (13 ve 14). söylemlerde düşünme eylemini gerçekleştiren kişinin bunu belirtiyor olması düşünme işinin kesin olarak gerçekleşmiş olduğunu ortaya koymaktadır. (14). söylem toplumsal belleğe işaret etmesi açısından da dikkat çekicidir.

- (14) k(a)g(a)n mu kuş(a)yin t(e)d(i)m s(a)k(i)nt(i)m toruk buk(a)lı s(ä)m(i)z buk(a)lı ır(a)kda bils(ä)r, s(ä)m(i)z buka toruk buka t(e)y(i)n bilm(ä)z (ä)rm(i)ş t(e)y(i)n (a)nça s(a)k(i)nt(i)m. (Ton. I. taş, B 5-B 6)

“(Bunu) kağan mı yapayım?” dedim, düşündüm: (İnsan) zayıf boğalarla semiz boğaları uzaktan bilmek zorunda kalsa, hangilerinin semiz boğa, hangilerinin zayıf boğa olduğunu bilmez imiş diye öylece düşündüm.”

- (15) (a)nta k(e)srä it yılıka üç k(a)rluk y(a)bl(a)k s(a)k(i)n(i)p t(ä)zä b(a)rdı. (Terx G 3)

“Ondan sonra it yılında, Üç Karluk kötü düşünüp kaçtı.”

(15). cümlede *s(ä)k(i)n* “kötü şeyler yapmaya niyet etmek”, “karşıdaki için kötülük yapmayı kararlaştırmak” anlamlarına gelmektedir. (16). söylemde benzer bir ifade *ö* fiiliyle sağlanmışır.

- (16) y(a)gru koontukda ksrä (a)ñ(i)g bil(i)g (a)nta öyür (ä)rm(i)ş (KT G5)

“(Bu halklar) yaklaşıp yerleştikten sonra (da Çinliler) fesatlıklarını o zaman düşünürler imiş.”

Türk Runik harfli metinlerde tespit edilen bir diğer usamlama fiili *ö* “düşünmek, akıl etmek, bilmek, anımsamak” fiilidir. Zarf-fiil ekli⁴⁹ ve geniş zaman 2. teklik kişi⁵⁰ çekimli örnekleri yanında birleşik çekimler içinde de⁵¹ tespit edilen bu fiil, sık sık Hend. da kullanılır: *ö s(ä)k(i)n* (Clouston 1972: 2). Derin düşünce, meditasyon ve anlam genişlemesiyle düşünce organı, zekâ ve akılcıca düşünme yeteneği, ‘intelligence’ (Clouston 1972: 99) anlamlarını kazanmıştır. *Ö* “düşünmek” fiilinden türemiş *ög* “zekâ, akıl” anlamındadır ve “akıl danışmak” anlamına gelen *ög(ä)* - (*ög-lä* -) buradan gelir. Metinlerde, zarf-fiil ekli olarak tespit edilmiştir⁵². Birden fazla kişinin bir araya gelerek birbirinden görüş almasını anlatır. Eski Türk yöneticilerinin bir eyleme girişmeden önce başkalarının konuyla ilgili düşüncelerini aldıklarını ve bu düşünceler doğrultusunda hareket ettiklerini göstermektedir.

ö “hatırlamak” anlamıyla da kullanılmıştır (17, 18). Hatırlamak, bellekle ilişkili bir etkinliktir. Öğrenilen şeyler bellekte tutulur ve gerektiği zaman hatırlama yoluyla kullanılır. (17). cümlede bellekte tutulan ve sonradan hatırlanan şey, zayıf atın semizlediği yerdir. Burada dikkat çekici olan, bir anı fiilinin özne olarak insan dışındaki bir varlığı kabul etmiş olmasıdır. (18). cümlede, bellekte tutulamayıp

⁴⁹ *ö-p(ä)n* “hatırlayarak” (IrkB 16).

⁵⁰ *ö-m(ä)z s(ä)n* “düşünmezsin” (KT G8, 8; BK K 6, 6).

⁵¹ *ö-yür (ä)r-m(i)* “düşünürmüş” (KT G5); *ö-yür (ä)rm(i)* (BK K4).

⁵² *ög(ä) (i)p* “akıl danışıp” (Ton. I. taş, D 3).

hatırlanamadığından şikâyet edilen şey açıktır.

- (17) tur(u)k (a)t s(ä)mriti yirin ö-p(ä)n yügürü b(a)rmuş (IrkB 16)
 “Zayıf at semizlediği yeri hatırlayarak fırlayıp varmış.”
- (18) türük bod(u)n ... bir tods(a)r açs(t)k öm(ä)z s(ä)n. (KT G 8)
 “(Ey Türk halkı)... bir (kez) doyarsan, açlığı anımsamazsın”
 (Clauson 1972: 451).

Ö “anlamak” anlamında da, *öd(ü)k-(i)m-(i)n* biçiminde tespit edilmiştir: *b(i)l-t(ü)k(i)m(i)n öd(ü)k(i)m(i)n bunça b(i)tiğ bitid(i)m* “Bildiğimle, anladığımle (bildiğim kadarıyla, anladığım kadarıyla) bunca yazı yazdım” (İhe Hüşötü 28). Ö fiilinden türemiş *ät* “öğüt” ismi de Türk Runik harfli metinlerden tanıklanmıştır: *ögüm ätin alayın, la im säbn ti layın* (IrkB 58) “Annemin öğüdünü alayım, babamın sözünü dinleyeyim.” Clauson’da (1972: 36) da “muhtemelen (Ö fiilinden -t eklenmesiyle) fiilden türemiş isim” olarak gösterilmiştir. Clauson, kelimenin söz öbeklerinde (*ät säv* gibi) kullanılan ve sıklığı oldukça düşük olan bir kelime olduğunu belirtmiştir. Yeni bir durum veya problem karşısında daha önceden edinilmiş, kazanılmış tepkilerin, eski deneyimleri aynen tekrarlamaksızın, düşünce içinde yeni birleşimler hâlinde bütünleştirerek çözüm bulunması kavrama yoluyla olur. Kavrama simgesel düşünceye ait bir olaydır. Bunu ifade eden *a la* “anlamak, tanımak” fiili de, geniş zaman 3. teklik kişi çekimli⁵³ ve zarf-fiil ekli olarak tespit edilmiştir⁵⁴. Gerek *ö* gerekse *a la* fiilleri, bir şeyin ne demek olduğunu, neye işaret ettiğini kavramak; yeni bilgileri eskileriyle bir araya getirerek sonuç niteliğinde başka bir bilgi edinmek; sorup öğrenmek anlamlarıyla kullanılmıştır. Bugün Türkiye Türkçesinde, “doğru ve yerinde bulmak; birinin duygularını, isteklerini, düşüncelerini sezebilmek; bir şey üzerinde bilgisi bulunmak; iyilik görmek, yararlanmak” (Türkçe Sözlük 1988: 71) anlamlarında kullanılmasıyla anlam genişlemesine uğramıştır. Çıktı fiiller arasında verilen *ög* “övmek” de burayla ilişkilendirilebilir (bkz. aşağı).

(a)r- (R¹) “aldatmak” fiili de mental fiiller içinde sayılabilir. Zarf-fiil ekli⁵⁵ ve belirsiz geçmiş zaman 3. teklik kişi ekli⁵⁶ çekimleri tespit edilmiştir. Bu eylem, gözlem yapmakla başlar. Eylemi gerçekleştiren kişi karşısındakini gözler ve onun dikkatsiz, ilgisiz veya uyanık olmadığı bir anı kollayarak bu durumdan yararlanır. *(a)r-* eylemini gerçekleştiren kişi karşısındakini zarara uğrattırırken kendisi bu durumdan kazanç elde eder. Fiilin dönüşlü şekli *(a)r-tur-* (KT G 6, BK K 5) da “dikkatsizliği sonucu zarara uğramak, aldanmak” anlamlarına gelir. Benzer bir anlam *y(a) (i)l-* (Y¹NGL¹)

⁵³ *a la-r* “anlar” (Ton. I. taş K 11).

⁵⁴ *b(a)g(i)m k(ä)l(i)p (ä)s(ä)n in(i)p (a) l(a)-n-(i)p* (Ak-yüs 4) “Moy rod prišel, blagopolučno spustivšis’ (s gor) i uznav” (Batmanov 1959: 162).

⁵⁵ *ar-ıp* (IrkB 25).

⁵⁶ *ar-m* (IrkB 53).

“yanılmak” fiilinde de vardır. İsim-fiil⁵⁷ ve zarf-fiil ekli ekli olarak⁵⁸ tanımlanabilen fiilin belirli geçmiş zaman 2.⁵⁹ ve 3. teklik⁶⁰ ve 1. çokluk kişi⁶¹, geniş zaman 3. teklik kişi⁶², gelecek zaman 2. çokluk kişi⁶³, emir 2. teklik kişi⁶⁴, emir-istek 3. teklik kişi⁶⁵, istek 1. teklik kişi⁶⁶, şart 3. teklik kişi⁶⁷ çekimli örnekleri de tespit edilmiştir. *ya - eyleminin dönüşlü biçimi olan bu eylemde (a)r- eyleminden farklı olarak kişi başka birinin etkisiyle değil, kendi etkisiyle zarara uğramaktadır. Zihinde doğru bağlantıları kuramamak sonucu ortaya çıkan algılama ve duyu yanılmasını anlatır. Tanımayarak, niteliğini iyi anlamayarak aldanmak anlamlarına gelen bir fiildir. Bu durumda (a)r- eylemini gerçekleştiren kişinin beyin işlevlerinin kendi yararına doğru çalıştığı, (a)r- tur- “aldanmak” ve y(a) -(i)l- “yanılmak” eylemlerini gerçekleştiren kişilerin ise, yanlış beyin işlevleri gerçekleştirdiği düşünülebilir. y(a) -(i)l- “yanılmak” fiiliyle aynı söylem içinde kullanılan za işaretleriyle gösterilen az- “şaşırmak, yoldan çıkmak” da mental fiillerdendir. Belirli geçmiş zaman 1. teklik⁶⁸ ve 3. teklik kişi⁶⁹, geniş zaman 3. teklik kişi⁷⁰, istek 1. çokluk kişi⁷¹, emir-istek 3. teklik kişi⁷², şart 3. teklik kişi⁷³ çekimli olarak tespit edilmiştir. Metinlerde az- “şaşırmak”, yirçilig “kılavuz”; y(a) il- “yanılmak”, yirçi, çüççi ve bitkeçi bilgälig “kılavuz, ricacı ve bilge”; unıt- “unutmak”, bilgä “bilgili kişi” için uygun davranış biçimleri olarak görülmemiştir. az, y(a) il-, unıt- fiillerinin paralel bir kullanımı söz konusudur: yirçi y(a) ılm(a)z, bilgä unıtırmaz, çüççi y(a) ılmaz, bitkeçi bilgälig y(a) ılmaz, yirçilig azmaz (Tun-Huan a8-12) “Rehber yanılmaz, bilge unutmaz, ricacı yanılmaz, kayıt memuru bilge yanılmaz, kılavuz yolu şaşırmaz.”

Yukarıdakilerle aynı mental süreç içinde yer alan ve ki ür- (K²INGS²WR²)

⁵⁷ y(a) (i)l-tuk+in “yanıldığın” (BK D 16).

⁵⁸ y(a) (i)l-(i)p “yanılıp” (KT G 10, BK K 8, Ton. I. taş K 2); y(a) il-(a)yu “yanılarak” (Kara Balgasun B 8).

⁵⁹ y(a) (i)l-t(i)g “yanıldın, hata ettin” (KT D 23, BK D 19).

⁶⁰ y(a) (i)l-tu “yanıldı” (KT D 20); [y](a)n(i)ltu (BK D35).

⁶¹ y(a) (i)l-m(a)-duk “yanılmadık” (Ongin 11).

⁶² y(a) ılm(a)z “yanılmaz” (Tun-Huan IIIa9-10, 11).

⁶³ y(a) (i)l-t(a)ç siz “yanılacaksınız” (KT G 11).

⁶⁴ y(a) il-ma “yanılma” (Tun-Huan IIIa14).

⁶⁵ y(a) il-ma-zun “yanılmasın” (Tun-Huan IIIa7).

⁶⁶ y(a) (i)l-m(a)y(i)n “yanılmayayım” (Şine Usu B 5).

⁶⁷ y(a) (i)l-s(a)r “yanılsa” (KT G 6); y(a) (i)l-s(a)r [BK K 4]; y(a) il-ma-s(a)r “yanılmasa” (Tun-Huan IIIa12).

⁶⁸ (a)z-d(i)m “dalâlete düştüm” (Begre a2, b, C 3; Elegeş 10).

⁶⁹ aztu “şaşırdı, kaybetti” (IrkB 15).

⁷⁰ azmaz “şaşırmaz” (Tun-Huan IIIa8, 12).

⁷¹ (a)z-m(a)l(i)m “isyan etmeyelim” (Ongin 11).

⁷² azmazun “yoldan çıkmasın” (Tun-Huan IIIa6).

⁷³ az-ma-s(a)r “şaşırmasa” (Tun-Huan IIIa12).

“kışkırtmak, aleyhe tahrik etmek” fiili (*ki ürtükün için* “birbirine düşürdüğü için” KT D 6), önceden mental bir tasarlama gerektirmektedir. Eylemi gerçekleştiren kişi, başka kişi veya kişileri sonradan onlar için ağır sonuçlar verecek bir karşı eylemde bulunmaya yöneltmekte ve bu girişimi önceden tasarlamaktadır.

4) Açıklama fiilleri: Uslamlama fiilleri beyinde oluşan bir dizi karmaşık etkinliği gösteren fiillerdir. Açıklama fiilleri ise, bunun sonucunda ortaya çıkan söz veya davranışları gösterir; yani çıktı eylemlerdir. Mental etkinlik sürecinin son halkasını oluşturur; süreç açıklama fiilleriyle sonuçlanır.

Aslında dil, bütün unsurlarıyla düşüncenin bir yansıması veya dışa vurulması olmakla birlikte, dilde kullanılan bazı fiiller, özellikle, mental süreci sonlandırma işlevini görür. Bunlar bilgi sürecinin çıktılardır. Türk Runik harfli metinlerde en sık kullanılan açıklama fiili *t-* olup bunu *ay-* ve *sözlä-* fiilleri izlemektedir. Düşünme sık sık, “kişinin sessizce içinden konuşması” olarak tanımlanır. İşte bu sessiz konuşmanın dile getirilmesi bu fiillerle olur.

Düşündüğünü veya bildiğini sözle anlatmak; bir isteği dile getirmek; hatırlatmak; önceden bildirmek anlamlarına gelen *t-* “demek” fiili, zarf-fil⁷⁴ eklerini alabildiği gibi, belirli geçmiş zaman 1.⁷⁵ ve 3.⁷⁶ teklik kişi, belirsiz geçmiş zaman 3. teklik kişi⁷⁷, geniş zaman 1.⁷⁸ ve 3. teklik kişi⁷⁹, gelecek zaman 3. teklik kişi⁸⁰ ve şart 3. teklik kişi⁸¹ çekimli olarak tespit edilmiştir. Bir örnekte ise, birleşik çekimlidir: *t-r (ä)m(i)* (KT D 9, BK D 8). Düşünce yanında duygu ve isteklerin de dile getirilmesine yardım eder: *kutlug bolzun tir* “Kutlu olsun, der” (IrkB 23).

- (19) (a)nta s(a)k(i)nt(i)m a [ilk kırk(ı)zk]a sü[[ä]s](ä)r [y(e)g (ä)rm(i)ş t(e)d(i)m köögm(ä)n yolu bir (ä)rm(i)ş tum(i)ş t(e)y(i)n (e)s(i)d(i)p bu yol(u)n yoris(a)r y(a)r(a)m(a)çı t(e)d(i)m (Ton. I. taş, D 5-6)
- “O zaman düşündüm işte. (Önce Kırgızlara sefer etsek iyi olur) dedim. Kögmen yolu bir imiş, (o da) kapanmış diye işitip “Bu

⁷⁴ *t-p* “deyip” (KT G 7, D 9, K 11; BK K 5, D 9, 32, 40, 41; Şine Usu G 3; IrkB 58; Tun-huan III, a6,8); *t-p(ä)n* (IrkB 44); *t-y(i)n* (KT D 11, 12, 19, 20, 25, 27, 28, 39; BK D 14, 10, 17, 20, 21, 22, 23, 25, 35, 39; Ton. I. taş B 6, G 10, D 6, 7, K 10, II. taş B 4, 5; Ongin 3, 3, 6, 7, 8, 10, 11).

⁷⁵ *t(e)-d(i)m* “dedim” (Ton. I. taş B 5, D 6, 7, K 1, II. taş B 4; Şine Usu D 2, 5, 11)

⁷⁶ *t-d* “dedi” (Ton. I. taş B 5, G 8, K 4, 4, K 5, 5, 5, 5, 6, 6, 6, 7, 8, II. taş B 2, 3; Şine Usu D 6, G 1, B 5; IrkB 21; Toyok 1a, 4b).

⁷⁷ *t-m(i)* ~ *t(e)-m(i)* “demiş” (KT D 9; BK D 8; Ton. I. taş B 2, D 3, 4, 4, 4, 5, 5, K 2, 3, 4, 5, 6, 9, 10; Şine Usu D 10, 11, G 4; IrkB 2, 61, 72; Toyok IIb9, 12, IIa5, 12).

⁷⁸ *t-m(ä)n* “derim” (Ton. I. taş G 3, 4, 5, II. taş B 2).

⁷⁹ *t-r* “der” (KT D 9, 10; BK D 9; Ton. I. taş G 2, K 6, 9, II. taş B 1; Ongin 3, 7; IrkB 5, 7, 8, 9, 12, 13, 15, 16, 18, 19, 19, 20, 21, 22, 23...).

⁸⁰ *sü yarıl(i)m t(e)d(ä)ci* “Orduyu sevk edelim, diyecektir” (Ton. I. taş K 11).

⁸¹ *t-s(ä)r* “derse” (KT G 7).

yoldan yürüsek iyi olmayacak” dedim.”

- (20) y(e)rçi t(i)l(ä)d(i)m çölgi (a)z (ä)ri bult(u)m (e)ş(id)t(i)m (a)z yir y[olı?] (a)nı b[ırl(ä)?...(ä)r]m(i)ş bir (a)t oruukı (ä)rm(i)ş (a)nın b(a)rm(i)ş (a)ñ(a)r (a)yt(i)p bir (a)tl(i)g b(a)rmiş t(e)y(i)n ol yol(u)n yoris(a)r unç t(e)d(i)m s(a)k(i)nt(i)m . (Ton. I. taş D 6-7)

“Kılavuz istedim. Bozkırdaki Az’lardan bir adam buldum. (Ondan şöyle) işittim: “Az ülkesi (yolu Anı ırmağı boyunca) imiş. (Ancak) bir atın geçebileceği kadar imiş. (Kendisi?) o yoldan (bir kez) gitmiş. Ona sorup “Bir atlı gitmiş olduğuna göre o yoldan yürüeyebiliriz” dedim, düşündüm.”

(19) ve (20). söylemlerde, şartlı yapılarla da gösterilen, bir iç hesaplaşma söz konusudur. Muhakeme yoluyla doğruyu bulmak isteyen bir kişi, metinsel bilgiye göre Vezir Tonyukuk, geçmiş bir zaman diliminde düşünüyor. Düşündüğü işin (Önce Kırgızlara sefer etmek) olumlu bir sonuç doğuracağına karar veriyor ve bu kararı doğrultusunda harekete geçmeye koyuluyor. Aldığı bilgiler ışığında düşündüğü birinci hareket plânının (Kögmen yolundan yürümek) iyi sonuç vermeyeceğine karar verip başka bir yol aramaya koyuluyor. Yeni bilgilerle (: Az ülkesi yolu Anı ırmağı boyunca imiş ve bir atın geçebileceği kadar imiş) yeni bir karara varıyor: *bir (a)tl(i)g b(a)mi t(e)y(i)n d yd(u)n yois(a)r unç* “Bir atlı gitmiş olduğuna göre o yoldan yürüeyebiliriz”. Son cümle daha ilginç bir yapıya sahiptir: o yoldan gitmenin (*dyd(u)n yois(a)r*) olumlu sonuç doğuracağı (*unç*) daha önce gelen cümle parçasına dayanılarak çıkarılıyor. Konuşmacı, bir atlı gitmiş olduğuna göre biz de gidebiliriz, diye düşünüyor. Yani mantıkî kıyas yoluyla doğruyu buluyor (Yaylagül 2002: 411).

(19). söylemde sırasıyla şu mental eylemler gerçekleştirilmiştir:

1. Kögmen’e bir tek yol gittiğinin ve onun da kapanmış olduğunun işitilmesi ve beyne iletilmesi;
2. Beyne iletilen duyumların olgulara dayanan bir ağ üzerine yerleştirilmesi, konuyla ilgili eski bilgileri ve deneyimleri anımsamak;
3. Kavram

n

dayan u m e© K

i

- veya sezgisel kayıt aşaması;
2. Beyne iletilen duyuların olgulara dayanan bir ağ üzerine yerleştirilmesi; konuyla ilgili eski bilgileri ve deneyimleri anımsamak;
  3. Kavramlar arasındaki bağlantıları anlamak, düşünmek ve muhakeme etmek;
  4. Yorumlamak; yani, *ileri idrak* (metacognition) aşaması;
  5. Varsayımları belirginleştirmek; durumların gerçekliğiyle ilgili davranış ve inançlardan söz edilmesi; yani bir atılının gidebileceği yoldan bir ordunun da geçirilebileceği varsayımının dile getirilmesi.

(19) ve (20). söylemlerdeki mental süreç büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. (19). söylemde *s(a)k(i)n-* “düşünmek” fiilinin söylem başında yer almasına karşılık (20) de söylem sonuna getirilmesi anlamda bir değişikliğe neden olmamaktadır. Her iki söylemde de *s(a)k(i)n-* “düşünmek” fiilinin varlığı *t-* “demek” eyleminin başkasına değil kişinin kendine yönelik olmasından kaynaklanmaktadır.

- (21) tıl(ı)g k(ä)lürti s(a)bi (a)nt(a)g y(a)r(ı)ş y(a)zıda on tüm(ä)n sü t(e)r(i)lti tür ol s(a)b(ı)g (e)ş(i)d(i)p b(ä)gl(ä)r koop[(ı)n] y(a)n(a)l(i)m (a)ng ubuti y(e)g t(e)d(i) b(ä)n (a)nça t(e)r m(ä)n b(ä)n bilgä tunyukuk (a)ltun yış(ı)g (a)şa k(ä)lt(i)m(i)z (ä)rt(i)ş üg(ü)z(ü)g k(ä)çä k(ä)lt(i)m(i)z k(ä)lm(i)şi (a)lp tidi tuym(a)dı t(ä)ñri um(a)y ıduk y(e)r sub b(a)sa b(e)rti (ä)r(i)nç n(ä)kä t(ä)z(ä)r biz üküş t(e)y(i)n n(ä)ke koorkuur biz (a)z t(e)y(i)n nä b(a)s(ı)n(a)l(i)m t(ä)g(ä)l(i)m t(i)d(i)m (Ton. II. taş B 1-4)

“Haberci getirdi. Sözü şöyle: Yarış ovasında yüz bin asker toplandı”, diyor. Bu haberi duyunca beyler hep birlikte “Dönelim; temizin (yani savaşıp yenilmemiş olanın) utancı (savaşıp yenileninkinden) daha iyidir”, dediler. Ben şöyle diyorum, ben Bilge Tunyukuk: “Altay dağlarını aşarak geldik, İrtiş ırmağını geçerek geldik. Gelenler “(Geliş) zor(du)!” dediler, (ama pek de zorluk) hissetmediler. Galiba, Tanrı Umay, kutsal Yer ve Su (ruhları bize) yardımcı oluverdiler. Niye kaçıyoruz? (=Kaçmamamız gerek. ~ Kaçmayalım.) (Düşman) çok diye niye korkuyoruz? (=Korkmamamız gerek. ~ Korkmayalım.) Azız diye niye yenilelim? (=Az olmamız yenileceğiz anlamına gelmez. Az olsak bile kazanabiliriz.) Saldıralım!” dedim.”

(21). söylem kişiler arasındaki düşünce ve zihinsel kapasite farklılığı veya eski deneyim ve bilgiye bağlı olarak değerlendirmedeki farklılığı ortaya koyması açısından dikkat çekicidir. Burada Türk beyleri, düşman ordusunun sayısal üstünlüğünü işitme yoluyla öğrendiklerinde, yenilecekleri düşüncesiyle geri dönmeye karar vermişlerdir. Oysa daha deneyimli ve bilgili olan ve şüphesiz üstün zihinsel kapasiteye sahip olan Vezir Tonyukuk, bu kadar sıkıntıyı göğüsleyen bizim ordumuz sayısal üstünlüğüne

tabakadan alt tabakaya doğru söylemlerde veya üst tabakadan insanlar arasındaki nezaket ifadelerinde; bazan tek başına bazan da kendinden sonra *te* fiilinin de getirilmesiyle kullanılır. Tanrı'dan insanlara veya üst tabaka insanlardan alt tabaka insanlara doğru konuşmalarda "söylemek"ten çok "buyurmak" anlamı vardır: *kdiç çar t(ə)rdü bud(ü)n(ü)g iti (ə)yu d(ü)rtü* (Ihe-Hüşötü 14) "Köl-İç-Çor Tarduş milletini düzenleyerek (ve onlara) buyurarak oturdu"; *t(ə) ri yär (ə)yu birti* (Şine Usu D 1-2) "Gök yer buyurdu". Yine *ay-* fiilinden türemiş *(ə)yu-(i)gm(ə)*, *(ə)yu-guç* "sözcü" gibi isimler de, saygı duyulan ve kutsal kabul edilen varlıklar söz konusu edildiğinde kullanılır: *(ə)yu-(i)gm(ə)si b(ə)n (ə)rt(i)m b(i)lgä tunyukuk* "Sözcüsü ben idim, Bilge Tunyukuk." (Ton I. taş B 5); *(ə)yuç(ə)si bilgä (ə)m(i)* (Ton. I. taş, G 3) "Sözcüsü bilge (akıllı) imiş"; *t(ə)nsi oğlu tinsi oğlu (ə)yu-t-(i)gm(ə)t(ə)g(ə)t(ə)gm(i) id(ə) yck(ə)m(i)* (Ton. I. taş G 2-3) "...Tanrı oğlu denen dağlara vardığı hiç yok imiş".

Kara Balgasun Yazıtı'nda yer alan *t(ə)rt(i) m(ə)k* (C 9), Orkun'da (1994: 858) "çekişmek, tartışmak", Clauson'da (1972: 230) "to struggle, quarrel (with one

geçmiş zaman 3. teklik kişi⁹² ve geniş zaman 3. teklik kişi⁹³ çekimli olarak; aynı anlamda *yarlıka* (Y¹R¹L¹K¹) “arz etmek”, belirsiz geçmiş zaman 3. teklik kişi⁹⁴ çekimli olarak; *çıl* (K¹L¹) “yalvarmak, istemek”, belirsiz geçmiş zaman 3. teklik kişi⁹⁵ çekimli olarak ve *y(ə)lb(ə)r* (Y¹L¹B¹R¹) “yalvarmak”, geniş zaman 3. teklik kişi⁹⁶ çekimli olarak tanıklanmış nezaketle ilişkili açıklama fiilleridir. Yine, *t(i)l(ə)* (T²L²) “dilemek, birinden bir şeyin yapılmasını istemek”, geniş zaman 3. teklik kişi çekimli olarak⁹⁷ tespit edilmiştir. Bir şey için çabalamak, bulmaya çalışmak, aramak anlamlarına da gelir: *yəçi tilədım*(Ton. I. taş D 6) “Kılavuz istedim, aradım.”

Sonuç

Türk Runik harfli metinlerde sıkça karşılaşılan mental fiiller *bilgi kipli* iyle (epistemic modality) yakından ilgilidir. İnsanın geçmiş deneyimleri onun duygu ve düşünce sistemini etkilemektedir. Bundan dolayı yukarıda beş aşamada gösterilen düşünce sisteminin 2., 3. ve 4. aşamaları farklı şekillenmekte dolayısıyla 5. aşama, yani çıktılar da farklılaşmaktadır. Toplumsal yaşam biçimlerinin ise, bu deneyimlerin oluşması ve şekillenmesinde önemli etkisi bulunmaktadır. İncelenen fiiller, bize eski Türk toplumunun duygu ve düşünce yapısıyla ilgili bilgi de vermektedir. Ana-babaya saygı ve deneyimli büyüklerin öğütlerini dinlemek; bilgiye değer vermek, akıllı ve bilgili insanlara saygı duyulması ve yönetim kademelerine getirilmesi; yani liyakat esasına dayalı yükselme; eyleme geçmeden önce dikkatlice düşünme, olumsuz ve olumlu yanlarını değerlendirme; yöneticilerin bir eyleme girişmeden önce başkalarının konuyla ilgili düşüncelerini almaları ve bu düşünceler doğrultusunda hareket etmeleri; toplumun ahlâk kurallarına aykırı olan, utarılacak durum veya davranıştan kaçınma, bu tür eylemleri gerçekleştiren kişi veya kişilere karşı olumsuz duygu geliştirme, bazan bunu sözlü olarak veya davranışlarla da ortaya koyma gibi eski Türk toplumunun yaşam tarzıyla ilgili ipuçları, mental fiillerin içinde yer aldığı söylemlerden çıkarılabilir.

Türk Runik harfli metinlerden tanıklanabilen mental fiillerden bazıları temel anlamları dışında anlamlar da kazanmışlardır. Bu durum, bazan kök halindeki kelimenin *deyimaktaması* (metaphor) veya *adaktaması* (metonymy) yoluyla yeni bir anlam kazanmasıyla, bazan da isim veya fiil köklerine isimden fiil yapan ekler veya fiilden fiil yapan eklerin getirilmesiyle ortaya çıkmıştır. Özellikle, düşünce süreci

⁹² *ötünmi* “arz etmiş” (Ongin 8).

⁹³ *ötünür* “arz eder” (IrkB 54).

⁹⁴ *yarlıkani* “arz etmiş” (Ongin 6).

⁹⁵ *kut kılmi* “yardım, saadet istemiş” (IrkB 47, 71).

⁹⁶ *yalbarur* “yalvarır” (IrkB 54).

⁹⁷ *tilä-yür* “diliyor” (IrkB 24).

içinde girdi fiiller olarak yer alan duyu fiillerinin anı ve uslamlama fiilleri yerine veya bu anlamı verecek biçimde kullanılması, ileri dil aşamasına (metalinguistic) işaret etmektedir. Bu nedenle, Türk Runik harfli metinlerdeki dilin gelişmiş bir dil olduğu söylenebilir.

Kaynaklar

- ABBEDUTO L., ROSENBERG S. (1985) Children's knowledge of the presuppositions of know and other cognitive verbs. *Journal of Child Language*, 12, 621-641.
- ASTINGTON J. W., OLSON D. R. (1990) Metacognitive and metalinguistic language: Learning to talk about thought. *Applied Psychology: An International Review*, 39, 77-87.
- BARTSCH K., WELLMAN H. M. (1995) *Children Talk About The Mind*, New York: Oxford University Press.
- BATMANOV (1959) *Yazık Yeniseyskih Pamyatnikov Drevnetyurkskoy Pis'mennosti*. Tipografiya AN Kirgizskoy SSR, G. Frunze.
- LEVIN B. (1993) *English Verb Classes and Alternations*. Chicago: University of Chicago Press.
- BOOTH J., HALL W. S. (1995) Development of the understanding of the polysemous meanings of the mental state verb know. *Cognitive Development*, 10, 529-549.
- BRETHERTON I., BEEGLY M. (1982) Talking about internal states: The acquisition of an explicit theory of mind. *Developmental Psychology*, 18, 906-921.
- BYBEE J. L. (1985) *Morphology: A Study of the Relation Between Meaning and Form*. Amsterdam: John Benjamins.
- CLAUSON S.G. (October-1957) The Ongin inscription. *The Journal of the Royal Asiatic Society*, 177-192.
- CLAUSON S.G. (1972) *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford at The Clarendon Press.
- DE VILLIERS J. (1999) Language and theory of mind: what are the developmental relationships?. *Understanding Other Minds: Perspectives From Autism Developmental Cognitive Neurosciences* 2nd ed. içinde (BARON-COHEN S., TAGER-FLUSSBERG H., COHEN D. eds.), Oxford: Oxford University Press.
- ERDAL M. (1991) *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- ESTES W. K. (1994) *Classification and Cognition*. New York: Oxford University Press.
- GABAIN A. von (1995) *Eski Türkçenin Grameri*. (çeviren: Mehmet Akalın), Ankara: TDKY.
- HALL W. S., WILLIAMS, NAGY, R. L. (1984) *Spoken Words*. Norwood, New Jersey: Erlbaum.
- <http://anthro-ets.unlv.edu/announcements/talkingaboutthinking.html> (20.06.2003)
- JANDAL. A. (1999) Peircean semiotics and cognitive linguistics: a case study of the Russian genitive. *The Peirce Seminar Papers* içinde (SHAPIRO M. ed.), New York/Oxford: Berghahn Books, 441-466.
- JOHNSON-LAIRD P.N. (1983) *Mental Models: Towards a Cognitive Science of Language Inference and Consciousness*. Cambridge: Harvard University Press.
- KLYAŞTORNIY S.G. (1985) The Tes inscription of the Uighur Böğü Qaghan. *AOH*, Tomus XXXIX (1), 137-156.
- KOPTAGEL-İLAL G. (1991) *Tıpsal Psikoloji-Tıpta Davranı Bilimleri*. Ankara: Güneş Kitabevi.
- MALOV S.Ye. (1951) *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti*. Moskva: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.

- ORKUN H. N. (1994) *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: TDKY.
- PAPAFRAGOU A. (2001) Linking early linguistic and conceptual capacities: The role of theory of mind. *Conceptual and Discourse Factors in Linguistic Structure* içinde (CIENKI A., LUKA B. and SMITH M. eds.), 169-184, Stanford. CSLI Publications.
- SCHWANENFLUGEL P.J., FABRICIUS W. V., ALEXANDER J. M. (1994a) Developing theories of mind: Understanding categories and relations between mental activities. *Child Development*, 65, 1546-1563.
- SCHWANENFLUGEL P.J., FABRICIUS W. V., NOYES C. R., BIGLER K. D., ALEXANDER J. M. (1994b) The organization of mental verbs and folk theories of knowing. *Journal of Memory and Language*, 33, 376-395.
- SHATZ M., WELMANN H., SILBER S. (1983) The acquisition of mental verbs: A systematic investigation of the first reference to mental states. *Cognition*, 14, 301-321.
- SHATZ M. (1984) Contributions of mother and mind to the development of communicative competence: A status report. *Parent-child Interaction and Parent-child Relations in Child Development* içinde (PERLMUTTER M. ed.), 33-60, Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- SHATZ M. (1994) Theory of mind and the development of social-linguistic intelligence in early childhood. *Children's Early Understanding of Mind: Origins and Development* içinde (LEWIS C., MITCHELL P. eds.), 311-329, Hillsdale, NJ: LEA.
- TEKİN T. (1983) The Terkhin inscription. *AOH*, XXXVII, 1-3, s. 43-68.
- TEKİN T. (1988) *Orhun Yazıtları*. Ankara: TDKY.
- TEKİN T. (1994) *Tunyukuk Yazıtı*. Türk Dili Araştırmaları Dizisi-5, Ankara: Simurg.
- THOMSEN V. (1910/15) Ein Blatt in turkischer "Runen" schriftaus Turfan. SPAW, Phil., List Klasse, 296-306.
- THOMSEN V. (January-1912) Dr. M. A. Stein's manuscripts in Turkish "runic" script from Miran Tun-huang. *The Journal Of The Royal Asiatic Society*, 181-191.
- THOMSEN V. (1927) Zur deutung der talas-inschriften. *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* Tomus 22 (3-4), 1972, 245-250.
- TOMASELLO M., KRUGER A. (1992) Acquiring Verbs in Ostensive and Non-Ostensive Contexts. *Journal of Child Language*, 19: 311-333.
- Türkçe Sözlük* (1988). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- WELLMAN H. M., BARTSCH K. (1994) Before belief: children's early psychological theory. *Children's Early Understanding of Mind: Origins and Development* içinde (LEWIS C., MITCHELL P. eds.), Hillsdale, NJ: LEA.
- WELLMAN H., ESTES D. (1986) Early understanding of mental entities: A reexamination of childhood realism. *Child Development* 57: 910-923.
- WIERZBIČKA A. (1980) *Lingua Mentalis vTh o G n c f B ä L*
reis.

Özen Yaylagül

Yazı bilgisi :
